

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології та етнології України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: **«Виробничий інвентар середнього етапу трипільської культури півдня Середнього Побужжя»**

« Tools and instruments of middle period of Trypillian culture in south of Middle Buh region»

Виконав: студент денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Гошоватюк Михайло Ігорович

Керівник к.і.н., доц. Кіусак Д.В. _____

Рецензент к.і.н., доц. Грицюта О.О.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2020 р.

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ 2020 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Гребцова І.С.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2020

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Історія, джерела та методи дослідження	6
1.1. Історіографія вивчення культурного комплексу Трипілля-Кукутені. 6	
1.2. Польові дослідження та формування джерельної бази.....	10
1.3. Методологія дослідження.	17
Розділ 2. Сабатинівська група пам'яток Трипілля-Кукутені регіону півдня Середнього Побужжя.....	23
2.1. Проблема виділення пам'яток типу Сабатинівка І.....	23
2.2. Сучасний стан проблеми.	29
Розділ 3. Крем'яна індустрія	33
3.1. Сировина басейну Дністра.	33
3.2. Волинсько-прикарпатська сировина.	35
3.3. Середньобузькі джерела сировини.	38
Розділ 4. Інвентар сабатинівської групи пам'яток	40
4.1. Ранньотрипільські корені сабатинівського комплексу: поселення Сабатинівка ІІ.	40
4.2. Кременевий комплекс Сабатинівки І та Кам'яного-Завалля І	48
4.3. Кам'яні знаряддя Сабатинівської групи.	57
4.4. Кременеві знахідки на інших поселеннях.	64
Висновки	68
Список джерел та літератури.....	73

ВСТУП

Актуальність роботи. Проблема виробничого інвентарю у первісному суспільстві як підвалини технологічного розвитку є однією з найцікавіших дослідницьких тем для передісторії Східної Європи. Традиції її вивчення сягають XIX ст. проте і сьогодні відкриваються нові, ще невивчені аспекти цієї проблематики: з точки зору соціального контексту технологічного процесу кременеобробки, економічної значущості результатів виробництва у цій галузі.

Носії трипільської культури були одними з найвправніших видобувачів і майстрів з обробітку кременю, уміло користувалися крем'яними знаряддями праці, модифікуючи та вдосконалюючи їх. Поряд з іншим, це забезпечило трипільцям той високий рівень розвитку матеріальної культури, який вивів давнє замлербське населення території України, Молдови та Румунії на передові рубежі історичного процесу Південно-Східної Європи за доби неоліту та енеоліту.

Артефакти з різних видів каменю досить поширені на поселеннях трипільської культури. На жаль, потенціал цього виду джерел недооцінюється. Питання періодизації, хронології та історії культури розглядаються без застосування цих артефактів, за винятком деяких випадків. Тим часом вивчення колекцій кам'яних виробів може прояснити деякі проблеми доісторії пізнього неоліту та енеоліту.

Мета роботи полягає у визначенні специфіки та закономірностей розвитку вивчення виробничого інвентарю Трипілля Побужжя як джерела для вивчення культурних та економічних процесів кукутень-трипільського населення. Відповідно до мети визначено наступні **завдання**:

- 1) з'ясувати стан наукової розробки проблеми;
- 2) провести аналіз даних щодо історії вивчення культурно-історичного комплексу Трипілля-Кукутені в цілому;
- 3) схарактеризувати особливості історії польових досліджень;

- 4) прослідкувати становлення розуміння специфічності сабатинівської групи Трипілля;
- 5) запропонувати періодизацію історії вивчення виробничого інвентарю середнього Трипілля Побужжя;
- 6) описати ймовірну джерельну базу для крем'яної індустрії сабатинівської групи;
- 7) виявити загальне та особливе стосовно загальнотрипільського культурного фону у комплексах крем'яних виробів сабатинівської групи;
- 8) вивчити тенденції розвитку кам'яних знарядь сабатинівської групи.

Об'єктом роботи є історичні процеси другої половини V тис. до н.е. в Середньому Побужжі в середовищі ранніх землеробів Трипілля-Кукутені.

Предметом дослідження виступає виробничий інвентар з Середнього Побужжя з пам'яток середнього етапу Трипілля.

Методологічною основою є принципи історизму, системності аналізу і наукової об'єктивності через використання порівняльного, типологічного, технологічного методів. Типологічний метод застосовується у його модифікації запропонованій Д.Я. Телегіним (1976 р.), засади технологічного аналізу спираються на роботу Є.Ю. Гірі (1997 р.).

Хронологічні межі дослідження визначаються періодизацією комплексів трипільської культури в межах періоду Трипілля В I, що за сучасною хронологією відповідає 4500 – 4200 рр. до н.е.

Територіальні межі дослідження – це регіон долини ріки Південний Буг (південь Середнього Побужжя) від м. Гайворон до м. Первомайськ, території сучасних Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської та Одеської області (частково).

Стан розробки проблеми. У 1993 р. А. Енговатова провела дисертаційне дослідження трипільської крем'яної індустрії. Вона сформулила схему хронологічного розвитку для крем'яних колекцій трипільської культури і запропонувала історичну інтерпретацію основних зрушень, враховуючи і

матеріали Середнього Побужжя. Проте, цей синтез охоплював культурно-історичний комплекс Трипілья-Кукутені в цілому, не звертаючись до його окремих регіонів, нехтуючи їх виразними особливостями. Відповідно, у цій роботі опрацьовано наукові праці В.М. Даниленка, А.В. Добровольського, Т.С. Пассек, К.К. Черниш та інших для того, щоб окреслити особливості становлення та розвитку трипільського виробничого інвентарю Середнього Побужжя.

Структура роботи обумовлена проблемним принципом. Робота складається з чотирьох розділів, кожен з яких вирішує одне з поставлених вище завдань. Перший розділ має на меті з'ясувати загальні тенденції розвитку досліджень трипільської культури, також розглянути історіографію проблеми, формування джерельної бази та методології. Другий розділ визначає сучасний стан вивчення проблеми виділення Сабатинівської групи пам'яток в регіоні півдня Середнього Побужжя. Третій розділ розповідає про крем'яну індустрію, як головний чинник у виготовленні виробничого інвентарю, а саме про найпотужніший видобувничо-переробний осередок Південно-Східної Європи. В четвертому розділі проведено аналіз історії вивчення виробничого інвентарю пам'яток середнього етапу Трипілья Побужжя на тлі розвитку такого типу досліджень в цілому. Іншими структурними елементами роботи є висновки, список джерел та літератури. Загальний обсяг тексту роботи складає 82 сторінку, основного тексту – 72 сторінок, список літератури налічує 70 найменувань.

Розділ 1

ІСТОРІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У розділі розглянуто питання історії досліджень та історіографія вивчення пам'яток трипільської культури у Середньому Побужжі, а саме розвідки та розкопки поселень, розробка схем відносної хронології. Крім того викладено методики дослідження, оскільки це є необхідним для розуміння підходів до вивчення та інтерпретацій.

1.1. Історіографія вивчення культурного комплексу Трипілля-Кукутені. Історія вивчення культурного комплексу Трипілля-Кукутені розпочалася в останній чверті XIX ст., в цілій низці пунктів. В 1876 – 1878 рр. А. Кіркор провів обмежені дослідження в печері Вертеба біля с. Більче-Злоте. Дещо пізніше, в 1884 р. неподалік було виявлене поселення Огород. Обидві пам'ятки досліджували Г. Оссовський (1890) та В. Деметрикевич (1898, 1900, 1904). Відомо, що в ході цих робіт були добуті і нечисленні матеріали культури лінійно-стрічкової кераміки, які на той час не були належним чином вивчені першовідкривачами [11, с.11].

1884-го року Т. Бурада неподалік від м. Ясси відкрив епонімне поселення Кукутень. Невдовзі по тому, Н. Белдичану, Г. Буцуryanу разом з групою інших яських інтелектуалів здійснили невеликі дослідження на цій пам'ятці. 1888-го року Н. Белдичану вперше провів роботи на іншій пам'ятці Кукутені – Байя Четецуя [35, с.301].

1891-го року в с. Кринички (зараз Балтський район Одеської області) Ч. Зборовський провів розкопки на поселенні трипільської культури, відкривши площу в 10 кв. саженив. Результатами розкопок стало виявлення кількох глиняних посудин, статуеток та крісельця-трону. Наступного року тут працював В.Б. Антонович. Серед його знахідок називають «грубу теракоту, що зображає жінку, яка кормить дитину», статуетку чоловіка, який сидить,

керамічний посуд. В колекції містилися і кілька очевидно пізніших речей [60, с.39].

А вже, невдовзі по тому, 1893-го року В.В. Хвойка розпочне розкопки Києво-Кирилівської стоянки, в верхніх шарах якої навесні 1895-го року буде виявлене «неолітичне» поселення, культури, яку назвуть за ім'ям іншої пам'ятки – неподалік від с. Трипілля [35, с.403]. Саме В.В. Хвойці належить честь виокремлення цієї ранньоземлеробської спільноти.

Період відкриття передісторії краю характеризувався романтичним ставленням до старожитностей, наївними уявленнями про хронологію та тривалість історичних процесів в давнину, становленням наукової методики польової роботи.

Наступний період, зазвичай, пов'язують з міжвоєнним часом – між Першою та Другою Світовими війнами. В цей період відбулося встановлення культурно-періодизаційних рамок, в яких власне і продовжуються дослідження передісторії Карпато-Дунайського регіону і досі. В Бесарабії та Буковині плідно працювали Н. Морошан та Ч. Амбросевич. Значний обсяг робіт за короткий час вдалось провести співробітникам Бозької археологічної експедиції. Політичні репресії радянського уряду припинили стрімкий розвиток української археології в 1930-ті рр. Натомість, після появи роботи Т.С. Пассек 1935-го року остаточно стала зрозумілою культурна єдність, яка поєднувала Карпатські схили та Дніпровські кручі [52]. Тоді ж реалізовані значні за площею розкопки поселень Коломийщина I та II, Володимирівка (завершені по Другій світовій війні). Цікавий в цьому контексті історіографічний огляд Т.С. Пассек [52]. Померлі і нерепресовані колеги названі на ім'я в бібліографічному апараті. Роботи репресованих дослідників також згадані – але в посиланнях є лише назви видань та сторінки, без прізвищ авторів і назв статей.

Повоєнний період характеризувався поширенням ідеологічних шор діалектичного матеріалізму на археологів Румунії та Польщі. В той же час, небувалого розмаху досягли польові роботи. Відкриваються десятки поселень в

ході систематичних розвідок цілих регіонів [53]. Таким чином, заповнюються прогалини в карті поширення культурних явищ. Стандартом робіт стають розкопки широкою площею з метою подальшої соціологічної інтерпретації планів поселень. Так, в Румунській Молдові 44 площадки було досліджено Вл. Думітреску зі співробітниками на поселенні Хебешешть в 1949 – 1950 рр., а М. Петреску-Димбовіца з колегами розкопав 98 площадок на площі 3 гектари на поселенні Трушешть в 1951 – 1961 рр. Окремої уваги заслуговує Молдавська археологічна експедиція, яка працювала з 1950 по 1962 рр. під керівництвом Т.С. Пассек, та стала епохальним явищем в історії вивчення первісної археології Карпато-Дністровського регіону [56]. Цілі розділи передісторії регіону були уперше відкриті у той час – культура лінійно-стрічкової кераміки в Північній Молдові, ранньотрипільські поселення типу Флорешть I, пам'ятки болградського варіанту культури Гумельниця, солонченський локальний варіант середнього Трипілля, Вихватинський пізньотрипільський могильник тощо.

Час 1945 – 1990-их рр. Н.Б. Бурдо запропонувала розділити на дві частини, виокремивши 1970-ті – 1980-ті як окремий період [35, с.134], адже тоді відбулося відкриття трипільських поселень-гігантів та виникла структура постійно-діючих експедицій на еталонних пам'ятках Трипілля. З точки зору вивчення інших ранньоземлеробських культур теж в цей період відбуваються революційні зміни – перш за все, відкриття групи Сакаровка в Молдові. Д.Я. Телегін та Ю.М. Захарук запропонували синтез наявних даних стосовно культури лінійно-стрічкової кераміки України, а Н. Урсулеску – відносно цієї культури в Румунській Молдові. В.М. Даниленко та В.І. Маркевич уводять до кола ранньоземлеробських суспільств «буго-дністровську культуру», що навряд чи є повністю виправданим з точки зору сьогодення. Розпочинається низка стаціонарних досліджень на пам'ятках Румунії: Дрегушень (від 1970 р.), Скинтея (від 1985 р.), Хиршова (від 1986 р.), Бордюшень (від 1985 р.) тощо [35, с.101].

Сучасний період досліджень ранньоземлеробських суспільств низка авторів пропонує розпочинати від 2009-го року, коли пакет сучасних методів дослідження почав систематично застосовуватися до поселень регіону в ході цілого ряду міжнародних проєктів. Проте, можливо, таким «проривним роком» скоріш буде 2002 рік, коли розпочалися роботи міжнародної експедиції на чолі з проф. С. Хансеном на телі Пьєтреле (Румунія). Ці дослідження не тільки перетворилися на полігон застосування сучасних методів археологічних досліджень до балканського телю, а й стали школою для кількох поколінь молодих дослідників з країн Карпато-Дунайського регіону, в цьому сенсі підготовлюючи локальну рецепцію інноваційних польових та теоретичних підходів.

Масштабні проєкти було реалізовано на поселеннях-гігантах Небелівці, Тальянках, Майданецькому. В. Рудь очолив комплексне вивчення низки поселень Дністро-Бузького межиріччя, а С. Церна здійснив міждисциплінарне вивчення поселень культури лінійно-стрічкової кераміки Ніколаївка V, Бумбата, Геурень, ранньотрипільських Ніколаївки V та Байї та поселення-гіганту розвиненого Трипілля Стольнічень на півночі Молдови. З 2011 року на півдні Середнього Побужжя працює експедиція ОНУ імені І.І. Мечникова, яку очолює Д.В. Кіосак, за участю фахівців Одеського археологічного музею НАН України.

Загальні закономірності розвитку археологічних досліджень мали особливості реалізації на регіональному рівні. Так, на прикладі півдня Середнього Побужжя, можна дослідити як історію археологічних студій цього мікрорегіону відображає основні етапи польового дослідження регіону вивчення (Карпато-Дунайського регіону) в цілому.

1.2. Польові дослідження та формування джерельної бази. Трипільська спільність має багато локальних складових. Одна з них займає південну частину середньої течії Південного Бугу. Дослідження цього мікрорайону проходило вибірково та дискретно як хронологічно, так і просторово.

У 1932 році, під час розвідки Первомайського музею (Голта), було відкрито Сабатинівське (І) поселення, дослідження якого у 1938 – 39 роках у складі експедиції Одеського археологічного музею АН України проводили А.В. Добровольський та О.Ф. Лагодовська. В 1947 році А.В. Добровольський відновив розкопки Сабатинівки І, які принесли нові, цінні дані. Ще у довоєнні роки у 1939 році під час Богесівської експедиції була відкрита Сабатинівка ІІ. В 1947 – 49 роках розкопки на поселенні провів М.Л. Макаревич. У 1950 – 51 роках краєзнавцем М.С. Гасюком на річці Могилянка було відкрито куш ранньотрипільських поселень (Могильна І – ІV). Археологомагнітометричні дослідження поселень ІІ і ІІІ пізніше були проведені В.П. Дудкіним.

Під час розвідувальних робіт на Південному Бузі В.М. Даниленко відкрив у 1955 р. та дослідив Березівське поселення, подальші розкопки якого продовжував В.П. Цибесков. З 1989 по 2000 рік охоронні роботи на поселенні проводила експедиція Інституту археології НАНУ під керівництвом О.В. Цвек.

У 1958 – 60 рр. М.Л. Макаревич та В.М. Даниленко досліджують поселення біля Гренівки та Гайворона.

Під час розвідки Одеського археологічного музею у 1974 році було відкрито поселення Завалля, яке віднесене до етапу А Трипілья. Така коротка історія дослідження цього мікрорайону. Нижче опишемо місцезнаходження та подамо коротку характеристику раніше відкритих пам'яток.

Гайворон – поселення розташоване в районі залізничного мосту міста Гайворон, Кіровоградської області. Воно займає 14 га першої борової тераси лівого берега Південного Бугу. М.Л. Макаревичем під час розкопок було досліджено два глинобитних, наземних житла. Знайдений на поселенні посуд був прикрашений заглибленим орнаментом, борозенки якого заповнювались

білою пастою, а поверхня між ними прикрашалась червоною вохрою. Зустрічається і барботинний декор. Антропоморфна пластика також мала прокреслений візерунок. Датується Гайворон етапом А Трипілля [29, с.10-11], [37, с.209]. Також Макаревичем була досліджена численна крем'яна колекція. За припущенням науковців на поселенні використовувався кремінь місцевого походження. Представлені нуклеуси основних ранньотрипільських типів характерні дещо меншим за своїм розміром, ніж на дністровських поселеннях. Характерною ознакою було те що, частина нуклеусів була перевикористана як відбійники. Переважають скребки на відщепях, трапляються скобелі, свердла та проколки, вкладні серпів, різці і мікроліти. Також у колекції має місце косотронкована пластинка, яка може являти собою недоопрацьований ромб.

Сабатинівка II – поселення розташоване біля с. Сабатинівка, Ульяновського району, Кіровоградської області на правому березі р. Синиця в 2 км від її впадіння до Південного Бугу. Виявив його місцевий мешканець С.І. Чуб у 1939 році, про що свідчать записи в архівних джерелах, так і незначна колекція артефактів з тієї розвідки, яка зберігається в фондах ОАМ НАНУ.

В 1947 – 1949 рр. поселення досліджувалося такими науковцями як М.Л. Макаревичем та В.М. Даниленком. Було виявлено та досліджено три наземних глинобитних житла, що супроводжувались кам'яними вимостками та два заглиблених об'єкти з великою кількістю знахідок, насамперед крем'яними. Саме з другої землянки було вибрано більшість кременевих знахідок, біля 330 відщепів та двох сотень знарядь праці. На підставі отриманих даних реконструйовано вигляд сабатинівського святилища. А деякі антропоморфні статуетки раннього періоду Макаревич розглядав як відображення змієної богині. Поселення датується етапом А Трипілля [26, с.134-144]. Крем'яну колекцію пам'ятки досить сумарно охарактеризовано В.М. Даниленком. Докладніше присвятив свою увагу колекції В.Г. Збеневич.

Значна група поселень етапу А Трипілля була виявлена М.С. Гасюком на р. Могилянці (ліва притока Південного Бугу). Пам'ятки були розташовані на відстані 1 – 2 км одне від одного.

Поселення Могильна I знаходиться між селами Могильна та Жакчик, Гайворонського району, Кіровоградської області. Воно займає схил правого берега річки, площа пам'ятки 4,5 га. При обстеженні виявлено 4 наземних, глинобитних споруди.

Могильна II – пам'ятка розташована на похилому правому березі річки Могилянка, навпроти впадіння в неї струмка. Фрагменти, виявлені на площі до 2 га, належать посуду з заглибленим декором. Серед форм чаші на піддоні, різноманітні горщики. Знайдено посуд прикрашений рустом.

Могильна III – поселення знаходиться в 1,5 км вгору вздовж струмка, що впадає зліва у р. Могилянку, навпроти поселення Могильна II. Площа пам'ятки приблизно 7 га. Знайдений посуд орнаментований заглибленими лініями, каннелюрами з відбитками штампу. Найбільш цікава серед знайдених артефактів пластика фрагмент стільця-трона, що аналогічний подібному з Сабатинівці II та антропоморфні статуетки, декоровані заглибленим орнаментом. Археологомагнітометрична розвідка виконана у 1993 році В.П. Дудкіним підтвердила, що пам'ятка займає площу 7 га. Дуже цікава думка автора розвідки, що у плануванні поселення Могильна III можна побачити початкову фазу формування схеми забудови більш пізніх поселень Трипілля.

Могильна IV – поселення розташоване біля с. Жакчик, на лівому березі р. Могилянки. Матеріал зібраний на площі 1 га [20, с.173-175], [16, с.67-71].

Кам'яне-Завалля I розташоване за 6 км на північний схід від с. Кам'яне Савранського району, Одеської області та за 1 км від мосту через Південний Буг, що веде до смт. Завалля. Пам'ятка займає пагорб крутого берега річки, за 300 м від води. Площа поселення 2 га. Під час розвідки 1974 року (коли було відкрите поселення) знайдені фрагменти посуду з заглибленим та канельованим

орнаментом, знаряддя з кременю. Дослідники в той час датували його етапом А Трипілля.

Повторне обстеження пам'ятки встановило, що поселення повністю розорюється. На одній із ділянок виявлені сліди обмазки. На ріллі знайдені: фрагмент провушної бойової сокири (обушок), наконечники стріл, кременеві скребки, кам'яні наконечники мотик. Уламок статуетки та кераміка. Отримані дані дозволяють переглянути попереднє датування поселення та віднести його до етапу В І.

До початку середнього Трипілля належать значно менше поселень досліджених у цьому регіоні.

Сабатинівка І – перша пам'ятка Трипілля відкрита в цьому мікрорайоні Південного Бугу. Поселення розташоване в с. Сабатинівка Ульянівського району Кіровоградської області, на лівому березі річки Південний Буг при впадінні в нього р. Синиці. За даними А.В. Добровольського на поселенні зафіксовано два типи конструкцій з обпаленої глини: вимостки різної форми площею 2 м та прямокутні залягання більшої площі. Знахідки фрагментів посуду пов'язані переважно з останніми. За формами це тонкостінні горщики, кубки, грушоподібні посудини виконані з відмуленої глини. В їх декорі прокреслені лінії відбитки штампу, доповнені прокраскою після випалу червоною вохрою. Борозенки стрічок поглибленого орнаменту заповнювались білою пастою. Група посуду з розписом нечисленна, це здебільш фрагменти кубків з високоякісної глиняної маси. Менше посудин з грубої глини з домішкою піску, поверхня їх жорстка та прикрашена рядом ямок. Унікальним серед них є велика посудина на циліндричному піддоні з чотирма рельєфними фігурами по плічкам. Серед виробів з кременю – трикутні вістря стріл, скребачки, з каменю – розтиральники, тесла, зернотерки. З рогу оленя виготовлена мотика [32, с.78-83].

Але найбільш унікальним і найбільш дослідженим серед пам'яток цього регіону є поселення біля с. Березівка. (Березівська ГЕС) – багат шарове

поселення етапу В І Трипілля належить до південнобугського локального варіанту східнотрипільської культури. Пам'ятка розташована біля с. Березівка Гайвороновського району Кіровоградської області. Поселення займає плато лівого високого берега р. Південний Буг. По східному його краю до річки йде глибокий рів, з заходу по межі поселення йде лісосмуга та дорога від траси з Завалля на Саврань до залишків Березівської ГЕС. За даними О.В. Цвек площа пам'ятки 10 га. Сплановані по колу житлові споруди представлені кількома типами: заглиблені житла, наземні одно-, двоповерхові будинки, господарчі споруди та ями. Житла пізніх шарів мають Г-подібне планування. Житлові споруди обігрівались відкритими вогнищами та переносними жаровнями. Зустрінуті будинки з культовими камерами та вівтарями. Керамічний комплекс поселення має багато самобутніх рис, які не властиві пам'яткам цього періоду в інших районах східного Трипілля. Кераміка з канелюрно-пунктирним орнаментом, що переважала в комплексі (кубки, горщики), складна та досконала за своїм декором. Посуд з заглибленим орнаментом, заповненим білою пастою (грушоподібні вази, моноклі, миски на піддоні) інколи має антропоморфні риси. Ще одна група кераміки широковідкриті посудини, прикрашені рустом, та горщики, декоровані накольчастим та рельєфним орнаментом. На деяких об'єктах з ранніх шарів в декорі та формах посуду досить помітно відчуються ранньотрипільські традиції. Тут також зустрічається антропоморфна та зооморфна пластика, ритуальні столики-вівтарі, моделі. В орнаменті кераміки та культових предметів з Березівки присутнє зображення місяця та змії, культ яких мав велике значення у населення Березівки. Контакти з лісостеповими та степовими іноетнічними племенами фіксуються по імпортному посуду з домішкою мушлі, кам'яних булавах та скіпетрах. Зв'язки з західними сусідами документує кераміка з розписом аналогії котрій знаходимо на пам'ятках Молдови та Румунії етапу Кукутені А ІІІ (Ізвоар ІІ, Скантия, Берешти, Феделешень та інші). Імпортні посудини свідчать про зв'язки з більш далекими сусідами з Балкан та

Подунав'я, які, мабуть, прийняли участь у формуванні цієї самобутньої пам'ятки, зустрінутої в межах України вперше.

Унікальність Березівського поселення в його багат шаровості і в тому, що всі періоди його існування відносяться до мало вивченої першої половини розвинутого Трипілля [67, с.51-53].

Козачий Яр I – поселення знаходиться в 2 км на північний схід від смт Завалля на верхній надзаплавній терасі р. Південний Буг. Під час відкриття пам'ятки В.В. Місютинським було виявлено кераміку з поглибленим орнаментом та знаряддя праці. З огляду на отриманий матеріал поселення можна датувати етапом В I Трипілля та відносити його до більш пізньої доби ніж Сабатинівка I та Березівка [48, с.20-33]. Нещодавно проведене обстеження пам'ятки виявило на його площі скупчення кераміки та глини. На глибині 40 см залягає шар обпаленої глини. Під ним фіксуються кераміка та знаряддя з кременю. Серед знайдених артефактів дуже цікаві круглі предмети з обпаленої глини з домішкою у масі товченої мушлі. Дуже прикро, що під час обстеження були виявлені сліди роботи на поселенні «чорних» археологів.

В останні роки було обстежено ряд поселень вищеописаного регіону. Розвідкові роботи принесли цікавий матеріал, знайдений на раніше відомих пам'ятках та дозволили зафіксувати стан їх збереженості. Під час розвідок було відкрито ряд нових пам'яток.

Поселення Могильне V – пам'ятка виявлена в 1998 р. Знаходиться воно на західній околиці с. Жакчик на високому вододілі між двома річками. За 500 м на південь від поселення розташоване трипільське поселення Могильне III, за 300 м на північ – поселення Могильне II. Артефакти трипільської культури виявлені на смузі розораного поля довжиною до 500 м та шириною біля 200 м та на польовій дорозі, що розмивається дощами. Серед знахідок фрагменти кераміки, вироби з кременю, статуетки. Особливої уваги заслуговує антропоморфна статуетка, що на думку автора тримає в руках змію. Попереднє датування пам'ятки етап А III Трипілля.

В Гайворонському районі Кіровоградської області відкрито три пам'ятки. Тополі – поселення знаходиться за 300 м від західної околиці с. Тополі. Виявлене в 2003 році. Займає північний схил глибокої улоговини. З півдня обмежене річкою (нині ставок), із західної глибоким яром (т. з. Хашуватський яр). Площу поселення встановити не вдалося. Більшість його території на схилі задернована. Вище від задернованої території, на ділянці плато, розорюється виявлені сліди обмазки, фрагменти кераміки, вироби з кременю. Особливо цікавим є відшліфований до дзеркального блиску світлозеленого кольору фрагмент кам'яного знаряддя. Можливо це уламок сокири. Датується поселення етапом В І Трипілля.

Довгий Яр – поселення знаходиться за декілька метрів від південної околиці с. Казавчин. Виявлене у 1999 році. Розташоване на високому плато правого берега р. Південний Буг. З півдня обмежене крутими схилами Довгого Яру, з півночі скелястим (до 20 м висоти) обривистим берегом річки. Площу поселення встановити не вдалося. Більшість його території задернована. На ділянці, що розорюється, виявлені фрагменти кераміки та крем'яні вироби.

Козачий Яр II. В 2009 році виявлено артефакти трипільської культури в 300 м на схід від Козачого Яру I. Із заходу поселення обмежене крутими схилами яру, з півночі обривистим берегом р. Південний Буг. На двох ділянках площею 0,02 га, розчищених бульдозером, виявлені кілька місць із скупченням обпаленої глини. На купах згорнутого ґрунту присутня велика кількість обмазки. Під час розкривних робіт (для відновлення роботи гранітного кар'єру) була зруйнована частина «площадок». Площу поселення встановити не вдалося. Більшу його частину знищено під час видобування каменю в 1950 – 1990-х роках. На місці зруйнованих «площадок» виявлені фрагменти кераміки етапу В І Трипілля.

На даний момент територія кар'єру належить ТОВ «Чарнокіт». Роботи з 2008 року призупинені через фінансовий стан підприємства. В Савранському

районі Одеської області також знайдено поселення віднесене попередньо до етапу В І Трипільля.

Шамраї – поселення відкрите О.С. Пересунчаком в 1998 році, знаходиться на високому надзаплавному плато правого берега р. Південний Буг, за 1,5 км від мосту смт. Завалля. Поселення повністю вкрите лісовими насадженнями. На лісовій дорозі трапляються фрагменти кераміки, вироби із кременю. В одному місці розмитої дощами дороги виявлені сліди «площадки». Тут же знаходилися уламки посуду із домішками мушлі в глиняній масі.

Підсумовуючи вищесказане маємо підкреслити самотність трипільських пам'яток цього мікрорайону. До початку середнього Трипільля з перелічених пам'яток відносяться наступні: Сабатинівка І, Березівська ГЕС, Тополі, Довгий Яр, Козачий Яр І та ІІ, Кам'яне-Завалля І, Шамраї.

К.К. Черниш відмічала південний шлях проникнення ранньотрипільських общин у Середнє Побужжя та запропонувала пам'ятки етапу В І цього краю об'єднати в Сабатинівський тип [70, с.165-347]. Дослідники також відмічають унікальність і дуже важливу роль цих пам'яток у формуванні трипільської спільності і зокрема східнотрипільської культури.

Викликає тривогу стан пам'яток, багато з них розоряються, руйнуються під час будівельних робіт та розробок кар'єрами. Загрожує їм і знищення «чорними» археологами, а охорона пам'яток вельми незадовільна. Жодне з описаних поселень не взято під охорону державою.

1.3. Методологія дослідження. В перші десятиліття вивчення Трипільля джерельна база з їх виробничого інвентарю була вельми обмежена. Вперше до знарядь праці Трипільля як окремої спеціальної теми звернувся Б.Л. Богаєвський [6]. Він використовував для їх позначення сучасну номенклатуру, розмірковував про їх призначення і соціальні ролі, які трактувалися в марксистських термінах. Знаряддя ставало маркером стадії суспільного розвитку. На думку Т.С. Пассек основним недоліком дослідження Б.Л. Богаєвського було те, що він не працював з матеріалом безпосередньо [52]. В

цілому, на цьому етапі вчені виділили основні категорії знарядь з кременю та інших подібних порід каменю, розробили номенклатуру для них, висунули ряд припущень про їх функції та соціально-економічне значення. При цьому повне вивчення індустрій конкретних пам'яток не практикувалося.

В цей час перші згадки про виробничий інвентар стосуються і Середнього Побужжя. Є. Сіцінський згадує і кам'яні знаряддя серед знахідок В.Б. Антоновича у Балтському районі [11]. Також вони описані у матеріалах С.С. Гамченка, на жаль опублікованих дуже побіжно [53]. Детальніші характеристики і перші графічні зображення стосуються робіт на поселенні Сабатинівка І П. Харламповича, О. Лагодовської та А. Добровольського [32].

Для першого етапу дослідження кремінної індустрії характерне переважання типологічного методу. У 1944 – 1960-х рр. роботами плеяди вчених створена первинна база джерел для вивчення кременевої індустрії Трипілля, поставлена проблема локально-хронологічних відмінностей в продуктах обробки кременю, здійснені перші спроби палеоекономічних реконструкцій на їх основі [54]. С.М. Бібіков своєю роботою на ранньотрипільському поселенні Лука-Врублівецька задав еталон повноти публікації кремінного інвентарю, його техніко-типологічної характеристики, графічного відображення знахідок [5]. Численні типологічні таблиці заповнили прогалину виборчої характеристики знарядь властивий довоєнним дослідженням. Висота цієї планки іноді залишається недосяжною і сьогодні. С.М. Бібіковим закладені основи сучасних уявлень про еволюцію кременеобробки Трипілля. У той же час, деякі його концепції, в тому числі засновані на порівняльному аналізі крем'яних комплексів, були надмірно прямолінійні і незабаром опинилися спростованими. Так, припущення про збереження в кременевому інвентарі раннього Трипілля пізньопалеолітичних традицій підтверджувалося подібним виглядом цих двох далеких у часі індустрій [5, с.103-105]. Відкриття мезоліту і неоліту в регіоні поширення Трипілля дозволило поставити питання про походження культури більш

конкретно в історичному плані [47]. Велике значення мало виявлення С.М. Бібіковим ряд місць первинного розщеплення кременю неподалік від його виходів на Середньому Дністрі, а також штольня вироблення плитчастого кременю на Білій Горі. Грунтуючись на перших результатах застосування трасологічного методу до окремих категорій знарядь праці, дослідник перейшов до соціально-економічних висновків про рівень розвитку виробництва Трипілья.

Типологічний метод застосовано до комплексів з Середнього Побужжя із значним запізненням та істотними спрощеннями В.М. Даниленко [29]. На жаль, його підхід складно називати послідовним. Ним використовувалась вибіркова характеристика найяскравіших виробів, без кількісного аналізу комплексу в цілому. Такий вибірковий підхід не міг не призводити до хибних висновків, коли кілька яскравих знахідок сумнівного походження змінювали атрибуції цілих колекцій. Досліднику, який би цікавився складом крем'яних комплексів Середнього Побужжя варто було зачекати на роботи В.Г. Збеновича [35 – 36], в яких наведено порівняльну характеристику ранньотрипільських колекцій. Але і тут методологічні хиби заважають прямому зверненню до підрахунків видатного київського трипільєзнавця. Адже, ним виразно змішано різні критерії виділення категорій та типів – за формою та за функцією. Тому, його відомості можуть застосовуватися лише як найзагальніша характеристика структури комплексів виробничого інвентарю. Ще сумніше ситуація для пізніших пам'яток регіону – жоден повний типологічний лист не було оприлюднено.

Другий етап у вивченні кремінної індустрії Трипілья пов'язаний із застосуванням експериментально-функціональної програми, запропонованої Г.Ф. Коробкова. Вона вплинула на багатьох дослідників – як прямо (на учнів), так і опосередковано.

Програма включала в себе ієрархічний тип-лист для техніко-морфологічної характеристики артефактів з розщепленого каменю, як з вторинною обробкою, так і без неї, функціональний аналіз повних колекцій

поселень, з подальшою багаторівневою класифікацією знарядь і висновками про «питому вагу» різних галузей в первісній економіці. Цей підхід, володіючи очевидним евристичним потенціалом, все ж мав і деякі недоліки. Орієнтація на охоплення повних колекцій приводила до нестачі уваги до індивідуальних історій кожного окремого виробу, обумовлювала необхідність використання оптичних приладів з «низькою роздільною здатністю» (low-power approach), в крайньому випадку, могла приводити до підміни динамічного розуміння крем'яних комплексів своєрідною «трасологічною типологією», статичною і виборчою. Незважаючи, на зазначені проблеми, шляхи подолання яких неочевидні або надмірно трудомісткі і зараз, масштабний дослідницький проект Г.Ф. Коробкова зіграв системоутворюючу роль для вивчення знарядь з розщепленого каменю в Північно-Західному Причорномор'ї. Саме з ним пов'язана інституалізація вивчення кременю енеоліту як окремого поля археологічного знання в СРСР. Деякі крем'яні колекції трипільських поселень частково або повністю були оброблені в рамках програми Г.Ф. Коробкова або ж з використанням окремих її елементів [35].

Зокрема, звернулась Г.Ф. Коробкова і до пам'яток Середнього Побужжя. Так, нею охарактеризовано колекції знарядь праці з поселення Березівська ГЕС. Трасологічно виділені знаряддя землеробства (вкладиші серпів), полювання (наконечники стріл і дротиків), обробки шкір і оброблення туш (скребки, ножі), оброблення дерева та інших промислів (струганки, різьбярі, свердла, розгортки, проколки, пилки), і навіть ножі для кераміки. Типологічно переважають кінцеві скребки на пластинах з опуклим лезом, а також численні пластини з ретушшю і вкладиші серпів. Серійно представлені свердла (на пластинах), проколки і наконечники стріл. Деякі масивні пластини із забитим кінцем визначені як ретушери. Більшість знарядь виготовлено на пластинах.

У 1960 – 1990 рр. В.Ф. Петрунь провів значну роботу по петрографічним вивчення кам'яної сировини Трипілля і каталогізації його джерел на території України та Республіки Молдова. Зокрема, ним виділено і кілька важливих

відмін кременю для теренів Середнього Побужжя: кремінь Українського кристалічного щита, алювіальний кремінь південного Бугу, бакшалинський кремінь. На жаль, зараз, після смерті В.Ф. Петруня, ця робота не ведеться скільки-небудь систематично.

Сучасний етап вивчення індустрій з розщепленого каменю Трипілля характеризується широким застосуванням динамічно-технологічного підходу, або його елементів. Статичне розуміння крем'яних комплексів змінилося поданням про крем'яні артефакти як результат ряду виробничих процесів, складно організованих технічно, просторово і соціально. Продовжилося трасологічне вивчення функцій знарядь і петрографічна характеристика використання сировини.

«Ментальний ремонтаж» – найбільш загальний підхід з перелічених. Він полягає у пошуку системної відповідності між продуктами, напівфабрикатами, відходами виробництва. Ця відповідність має характер технологічної необхідності та, в разі її виявлення, розкриває синтаксис ланцюжку. Наприклад, оріньякські мікрівістря виготовлялися на дещо скривлених у профілі, тонких мікропластинах. Ідеальним відповідником їм є негативи «високої ретуші» на кареноїдних предметах («різцях» та «скребках», таких типових для оріньяку). Отже, останні являють собою вторинні нуклеуси, з яких одержувалися заготовки для мікрівістер. Безпосередній ремонтаж може довести цю тезу, але, насправді, для її обґрунтування достатньо порівняння продуктів та негативів від їх зняття.

В етнографічно історично зафіксованих та випадках обробки кременю набір заготовок, репертуар застосованих технік обробки та тривалість вжитку і підправки знарядь визначаються також соціальними факторами: диференційованим доступом до сировини різних гатунків, наявністю фахівця/фахівців з розщеплення кременю на поселенні, потребами визначення та артикулювання ідентичності, соціального статусу, підтримки стандарту «нормального» життя, місцем домогосподарства чи іншого виробничого

колективу, в якому вживаються крем'яні вироби, в мережі поширення конкрецій кременю та продуктів кременеобробки. Соціально-економічна організація кременеобробки, рівень спеціалізації виробництва та розвиток обміну іноді визначальним чином впливають на склад крем'яних комплексів. Він може змінюватися у значній мірі в залежності від доступності продуктів частково-спеціалізованих майстрів, залежності від них чи, навпаки, наявності місцевого «заміщення імпорту» на конкретному поселенні, чи навіть в час формування певного комплексу.

Розділ 2

САБАТИНІВСЬКА ГРУПА ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНІ РЕГІОНУ ПІВДНЯ СЕРЕДНЬОГО ПОБУЖЖЯ

Одним із цікавих питань вивчення трипільської культури є проблема її локального розмаїття, зокрема, виділення пам'яток сабатинівського типу. Проблема виділення та конкретного складу сабатинівської групи ще залишається відкритою. Воно є дискусійним з 1970-х років і по сьогоднішній день. Актуальним є вивчення нових пам'яток таких як: Кам'яне-Завалля, Довгий Яр, Козачий Яр, Тополі, Шамраї. Дослідження на цих поселеннях проводяться у формі розвідок ОАМ НАНУ, одже величезний масив джерел все ще залишається не вивченим.

2.1. Проблема виділення пам'яток типу Сабатинівка І.

Різні дослідники виділяють різні можливі варіанти за окремою ознакою – критерієм операції таксономічного членування. Особливою характеристикою поселень є те, що вони належать до першої частини етапу В І. Нам відомі чотири варіанти виділення цієї групи. Перший варіант запропонований у 1972 році В.М. Даниленком та М.М. Шмаглієм, і до цієї групи віднесли такі відомі поселення як Сабатинівка І, Березівська ГЕС та Нові Русешти [30, с.7]. Другий варіант окреслення меж сабатинівської групи був виявлений у порівнянні керамічного комплексу та наявних рис впливу степових культур. Даний варіант розміщення групи пам'яток був запропонований К.К. Черниш. До цього локального варіанту дослідниця виділяє лише дві пам'ятки – Березівська ГЕС та Сабатинівка І [1, с.204-205]. Третя гіпотеза належить О.В. Цвек. Сабатинівська група у ній виступає як південнобузький локальний варіант східнотрипільської культури [67, с.31]. Основними ознаками є значна відсоткова представленість у керамічному комплексі посуду прикрашеного канелюрами, штампованим та прокресленим орнаментом та майже повна відсутність антропоморфної пластики. До такого локального варіанту належать

поселення Сабатинівка I, Березівська ГЕС, Казавчин, Колодисте. І остання гіпотеза, запропонована Бурдо Н.Б., дещо суперечить попередній. Відомими є статуетки з цих поселень, що не відповідає характеристиці південнобузького локального варіанту. Дослідниця до запропонованої Черниш К.К. версії, а саме поселення Сабатинівка I та Березівська ГЕС, додає нещодавно відкриті поселення Побужжя: Довгий Яр, Козачий Яр, Кам'яне-Завалля I, Тополі та Шамраї [12, с.22]. У даній частині дипломної роботи представлені пам'ятки, що за різними дослідженнями безперечно відносяться до сабатинівської групи, далі запропоновано розглянути історію їх вивчення.

Для початку необхідно розглянути поселення, яке дало назву групі пам'яток – Сабатинівка I. Дане поселення знаходиться на території сучасної Кіровоградської області в Ульянівському районі на лівому березі річки Південний Буг, при впадінні у нього річки Синиці. Дослідження епонімного поселення вперше були проведені на початку 30-х років XX ст. Богесівською експедицією. У 1938 – 1939 рр. в Сабатинівці працювала експедиція Одеського археологічного музею під керівництвом А.В. Добровольського. Він же проводив дослідження пам'ятника в 1947 – 1948 рр. [70]. Поселення є епонімним також і для культури епохи пізньої бронзи, яка представлена в верхньому шарі пам'ятника. Польова документація про розкопки в Сабатинівці не збереглася, тому уявлення про дослідження об'єкта можна отримати тільки з публікацій [53, с.47-53].

Дослідження на невеликій площі поселення Березівська ГЕС вперше були проведені В.М. Даниленко в 1955 р. Були частково розкопані дві ями, з насиченим заповненням і залишки одного глинобитного спаленого житла [27]. Колекція матеріалів, отриманих в результаті розкопок двох заглиблених об'єктів, зберігається в Наукових фондах ІА НАНУ.

В.П. Цибесков в 1962 – 65 рр. провів масштабні дослідження на площі 1500 кв. м. Дослідник прив'язав місце розкопок В.М. Даниленко до нових розкопів, всього їм були розкопані залишки 12 наземних будівель, 25

заглиблень різного типу, два жертovníка. На жаль, отримані В.П. Цибесковим дані знайшли лише коротке висвітлення в цілому ряді робіт, а підготовлена ним дисертація, поки недоступна для фахівців. Ще кілька робіт автора присвячені висвітленню окремих тем, зв'язаних з отриманими ним матеріалами [68].

У той же час данні про розкопки В.П. Цибесковим об'єктів і аналіз величезного матеріалу, отриманого в полі, не були введені в науковий обіг. Відсутність звітів про ці масштабні польові дослідження змушує судити про розкопані об'єкти тільки на підставі короткої публікації. За слабо обґрунтовану в публікації думку дослідника, виявлені ним на Березовській ГЕС майданчики і поглиблення дозволяють встановити шість етапів в житті поселення (I – VI). Етапи виділені на підставі стратиграфічних спостережень, «своєрідності жител і зробленими в них знахідками», проте докладної аргументації такого важливого висновку автор не пропонує.

Аналіз стратиграфічного співвідношення об'єктів на плані поселення показує, що в двох випадках майданчики (№ III і IV) перерізані ямами, а в двох випадках ями повністю, або частково перекриті площадками (№ VI і X). Крім того, в ямах зафіксована обмазка, що дає підставу припускати скидання в яму залишків спаленої споруди попереднього будівельного горизонту.

Така ситуація зафіксована в Майданецькому. Причому кераміка з ям нижнього будівельного горизонту і залишків глинобитних споруд верхнього будівельного горизонту не відрізнялася, що не дозволяло припускати велику тривалість існування обох поселень [18, с.13]. Подібні обставини дозволяють припустити наявність трьох будівельних горизонтів в Березовській ГЕС. Тобто на одному місці на березі Південного Бугу певна група трипільського населення, щонайменше, тричі зводила, а після закінчення сакрального циклу спалювала своє поселення. Слід підкреслити, що виходячи з циклу будівництва і спалювання поселення, виявлені геомагнітною зйомкою, або розкопками залишки будівель, що утворюють струнку планувальну структуру, відносяться до одного будівельного горизонту, так як залишки спалених будівель

попереднього горизонту прибиралися з поверхні, в тому числі і «ховались» в ямах.

Ймовірно, часовий проміжок, що охоплює всі етапи існування поселення, був відносно нетривалий, так як змін в керамічному комплексі, на нашу думку, не зафіксовано: всі об'єкти датуються фазою Трипілля В I – Кукутень А III.

В.П. Цибеков, навпаки, вважає, що особливості керамічних комплексів з об'єктів різних «етапів» дозволяє синхронізувати найдавніший етап заселення Березовської ГЕС, з фазою Прекукутень III і з Кукутень А I, подальші етапи – з Кукутень А II і А III, а фінальний шостий етап – з Кукутень А IV. Свої висновки дослідник засновує на аналізі кераміки з Березівської ГЕС з керамічними комплексами румунських пам'ятників, в тому числі і стратифікованих. Однак твердження ці не підкріплені аналізом конкретних матеріалів. На думку К.К. Черниш, наземні і поглиблені об'єкти на поселенні одночасні [70, с.196] і відносяться до 2-го ступеня середнього Трипілля.

Аргументуючи більш молодий вік об'єктів, що відноситься до пізніх етапів, В.П. Цибеков наводить данні про те, що посудини, прикрашені «космогонічною орнаментациєю», належать до об'єктів III – VI етапів, в той час як в «землянках» і на майданчиках перших двох етапів присутні тільки такі ж посудини, з декором у вигляді концентричних кіл. На думку автора, «космогонічна орнаментация» більш «розвинена». Це твердження В.П. Цибекова суперечить фактам, оскільки саме «космогонічна орнаментация» знаходить аналогії в системі декору посудин Трипілля А, в тому числі на поселеннях олександрівської групи, а композиції з концентричних кіл є специфічною рисою декору кераміки поселення сабатинівського типу.

Припущення В.П. Цибекова про вертикальну і «горизонтальну» стратиграфію в Березовській ГЕС побудовано переважно на уявленні про «еволюцію керамічного матеріалу», «збільшення в процесі еволюції розмірів жител і посуду». В.П. Цибеков справедливо синхронізує з пам'ятниками Сабатинівського типу поселення Озаринці, Борисівка і Печеров, які стосуються

Борисовського типу, однак його думка про те, що спадкоємцями Березовського поселення могли бути жителі поселення П'янешково, що не підтверджується аналізом керамічних комплексів.

У 1989 – 2000 рр. охоронні дослідження на поселенні Березовська ГЕС проводила експедиція ІА НАНУ під керівництвом О.В. Цвек [67]. На жаль, в публікаціях про нові дослідження поселення наводиться дуже мало конкретних даних. Немає інформації ні про кількість розкопаних об'єктів, ні про їх характер і розміри, ні про співвідношення горизонтів на «багатошаровому поселенні». Переважна більшість описів об'єктів і матеріалів в текстах робіт не супроводжується ілюстраціями. Наявні відомості занадто загального характеру, вони не дають уявлення про поселення, так як О.В. Цвек приводить ще менше об'єктивних даних, ніж В.П. Цибеков, а публікація яскравих, але одиничних унікальних знахідок, а тим більше опис їх без ілюстрацій [67], не сприяє розумінню складних проблем, пов'язаних з Березівською ГЕС.

О.В. Цвек після своїх розкопок на поселенні віднесла Березовську ГЕС (по її термінології, Березівку) до «південнобугського варіанту східно-трипільської культури» (ВТК), включивши пам'ятник в нарис, присвячений поселенням ВТК. Свою думку дослідниця ніяк не аргументувала, а поселення Сабатинівка I проігноровано в структурі «східно-трипільської культури». Деякі характерні риси поселень сабатинівської групи суперечать віднесенню їх до ВТК. Наприклад, О.В. Цвек зазначає, що носіями ВТК «при відправленні культів майже не вживалася пластика». Але антропоморфні статуетки знайдені і в Сабатинівці I, і в Березівській ГЕС.

Важливим моментом є отримання Київською лабораторією радіовуглецевих дат для двох поселень Сабатинівського типу в пакеті з датами для Трипілля А і В I.

Довгий час Сабатинівський тип був представлений тільки двома згаданими поселеннями, які розташовані безпосередньо на лівому березі

Південного Бугу. Однак, завдяки дослідженням краєзнавців [55], було відкрито ще шість пам'ятників цього типу по обидва береги Південного Бугу.

Огляд джерел пам'ятників Сабатинівського типу показує, що величезний масив джерел все ще залишається не тільки не вивченим, але і практично недоступний в повному обсязі для вивчення, так як не введений в науковий обіг навіть на первинному рівні.

Цікавими для вивчення є поселення, які у своїй більшості не вивчалися за допомогою експедицій. Місце знаходження та матеріал дають можливість дослідникам віднести ці пам'ятки до сабатинівської групи. У 1974 році Одеським державним університетом імені І.І. Мечникова під керівництвом Станко В.Н. було виявлено поселення біля смт Завалля [56, с.174]. Протягом 1998 – 2012 рр. Кам'яне-Завалля, яке знаходиться на правому березі Південного Бугу, у 1 км від смт. Завалля досліджувалося О.С. Пересунчаком. Дослідження цього поселення проводять О.С. Пересунчак та Д.В. Кіусак. Даними дослідниками опубліковані статті з результатами вивчення цього поселення [39, с.295-299].

Відомими є нещодавно відкриті поселення, які у майбутньому можливо дадуть більше деталей для точної локалізації сабатинівської групи пам'яток. Розпочати слід з поселення Довгий Яр, яке було відкрито Пересунчаком О.С. у 1998 році. Знаходиться у 1,5 км від с. Казавчин. Розкопки не проводилися [56, с.174]. Поселення Козачий Яр знаходиться у 7 км на південний-схід від с. Казавчин відкрито В. Місютіним у 1990-х рр. (точний рік відкриття невідомий) [56, с.174]. Дослідження проводяться Пересунчаком О.С. Також цим дослідником виявлено поселення Тополі і Шамраї. Перше знаходиться 1 км від с. Тополі. Друге у Савранському районі Одеської області у 3 км від поселення Кам'яне-Завалля. На цих поселеннях дослідження проводяться у формі розвідок Одеським археологічним музеєм НАНУ.

Отже, дивлячись на вивчення даних поселень можна визначити, що проблема виділення та конкретного складу сабатинівської групи ще залишається відкритою. Актуальним є вивчення нових пам'яток.

Сам факт їх виявлення є потужним аргументом на користь «вузького» розуміння сабатинівської групи – за К.К. Черниш та Н.Б. Бурдо. Тоді сабатинівський тип пам'яток постає хронологічно визначеною (етап В І) та територіально обмеженою єдністю (ділянка долини Середнього Бугу від Гайворону до р. Синиця). Подібний підхід до сабатинівської групи має безумовний евристичний потенціал, зокрема, дозволяє ставити проблему атрибуції до неї нових пам'яток етапу В І, її територіальних меж, стосунків з синхронними угрупованнями Трипілля.

2.2. Сучасний стан проблеми. Отже, пам'ятники сабатинівського типу в розумінні, яке ми використовуємо в цій роботі, були виділені на початку 80-х років К.К. Черниш на підставі аналізу матеріалів двох поселень на Південному Бугу – Сабатинівка і Березовська ГЕС [70, с.201]. Основний фонд джерел цих пам'яток знаходиться в Одеському археологічному музеї НАНУ. В останні десятиліття з'явилися нові дані, що дозволяють охарактеризувати групу поселень Трипілля В І на Південному Бугу, що відносяться до Сабатинівського типу.

Поселення сабатинівського типу займають невелику територію в середній течії Південного Бугу. Примітно їх розташування по обидва береги річки, причому більшість з них знаходиться безпосередньо на березі. Поселення займають миси, утворені течією Південного Бугу і впадають в нього річками або ярами. Площа для більшості поселень не встановлена. Ймовірно, вона не перевищувала 2 га, а Березовська ГЕС, за даними В.П. Цибескова, займала близько 3 га, а за даними О.В. Цвек, що проводила дослідження на плато – близько 10 га.

Майже на всіх поселеннях сабатинівської групи зафіксовані залишки спалених наземних глинобитних будинків – «площадки». В Сабатинівці

трипільські матеріали були зосереджені, головним чином, в східній частині поселення. Розкопана площа становила близько 400 кв. м. А.В. Добровольський виявив залишки будівель на березі річки, ймовірно, група будинків була витягнута уздовж берега на мисі, утвореному Південним Бугом і впадаючої в нього р. Синиця. В одному випадку під шаром обпаленої глини був знайдений розвал посудини. Крім залишків будівель виявлені вимостки з обпаленої глини круглої і прямокутної форми, площею не більше 2 кв. м. На думку А.В. Добровольського, це поди вогнищ або культові споруди [32, с.79-80]. Ймовірно, дві аналогічні конструкції досліджені В.П. Цибековим на території поселення Березовська ГЕС, це так звані «жертovníки».

Незважаючи на відсутність детального опису об'єктів і польової документації, розкопки різних авторів на Березовській ГЕС дають набагато більше відомостей про глинобитні будинки. В.М. Даниленко повідомляє, що під частиною розкопаної їм одношарової площадки виявлено підсипка з жолудів, а в центрі споруди знайдений розвал великого зерновика [27, с.36-36]. У частині поселення, дослідженої В.П. Цибековим, прямокутні споруди різних розмірів ймовірно розміщувалися двома колами таким чином, що частина будівель стояли безпосередньо на березі Південного Бугу. Центр поселення діаметром близько 40 м не був забудований. Розкопки О.В. Цвек виявили, як вона вважає, споруди «Г» - образної форми.

За даними В.П. Цибекова архітектурні залишки Березовського поселення розрізняються по потужності залягання обпаленої глини і представляють різні по конструкції глинобитні споруди. Так, житло 12 зафіксовано по скупченню знахідок на площі 5 х 3 м, багато з яких демонстрували сліди сильного випалу. Наприклад, сліди сильної термічної деформації добре помітні на антропоморфній посудині з «каріатидами». Залишки споруд майже без слідів обпалених глиняних конструкцій, але з термічною деформацією кераміки зафіксовані в поселенні Небелівка. Аналіз даних дозволяє стверджувати, що такого типу об'єкти на трипільських

поселеннях є залишками спалених будівель, конструкції яких склалися переважно з дерева з мінімальною обмазкою глини. В.П. Цибесков підкреслює, що багато жител Березовської ГЕС загинули в пожежі.

На думку В.П. Цибескова, скупчення в житлі 12 культових предметів дозволяє вважати його особливою будовою, пов'язаною з ритуальною практикою жителів поселення. В Березовській ГЕС зафіксовано розподіл будівель на камери [68]. Житла відрізнялися за насиченістю інвентарем. У багатьох з них знайдені розвали посудин. У деяких будинках зафіксовані піднесення з глини без домішки, оточені бортиком з глини та домішкою половини, зведені на долівці, розмірами 1,2 х 1,4 м. Виявлено також ємності («корита»), споруджені на долівці з глини з домішкою половини. В одному з жител знайдено таке «корито» з вмонтованою в нього зернотеркою. У деяких будівлях (№ 4 і № 17) знайдена культова кераміка, В.П. Цибесков вважає, що ці споруди могли бути святилищами [68, с.175]. О.В. Цвек повідомляє про знахідку в житлі № 13 особливій конструкції вівтаря у вигляді круглої чаші діаметром 0,7 м з вмонтованим в її центрі розтрубом.

Наявні відомості про залишки глинобитних жител в Березовській ГЕС дозволяють реконструювати їх як двоповерхові глинобитні споруди, загиблі в ритуальній пожежі при залишенні поселення його мешканцями. Аналогічні житла характерні і для інших поселень Сабатинівського типу.

Крім глинобитних жител, на поселенні Березовська ГЕС розкопані численні ями. В.П. Цибесковим було досліджено 25 поглиблень, які він інтерпретував як землянки, господарські та очажні ями. Поглиблені об'єкти відносно великі за площею розглядаються авторами як залишки землянок, тобто поглиблені в землю споруди.

Однак така інтерпретація виглядає неправдоподібною. У більшості випадків поглиблення майже доверху заповнені різними знахідками, що говорить про неможливість використання їх обсягу як частини будівель в давнину. Розміри, форма, нерівне дно, а головне, насичене заповнення

«землянок» свідчать про інше призначення цих об'єктів [17]. За даними В.П. Цибескова, деякі «землянки» заповнені великою кількістю створок, фрагментами кераміки, кістками тварин. В одній з них знайдений цілий череп свині. Крім численних знахідок в поглибленнях виявляються скупчення вугілля, прошарку золи, створок раковин, іноді досягають потужності 0,2 м. У деяких поглибленнях Березовської ГЕС В.П. Цибесков відзначає наявність шарів обпаленої глини, фрагменти вогнищ, розбиті посудини, фрагменти статуєток, ритуальної кераміки. Звісно ж, що поглиблення із заповненням такого характеру спочатку викопувалися для видобутку глини та будівництва будинків, а згодом використовувалися як культові ями, в першу чергу для поховання залишків жертвоприношень. Наявність в ямах золистих скупчень, великої кількості обпаленої глиняної обмазки від конструкцій спалених будівель, розвалів посудин дозволяє припустити, що деякі розкопані В.П. Цибесковим ями використовувалися для поховання в них залишків спалених будівель раннього будівельного горизонту Березовської ГЕС. Прошарки раковин в деяких ямах, наприклад, «землянці» 13, можна пояснити тим, що в яму з певною періодичністю скидалися залишки жертвоприношень, а в проміжку між цими періодами вона затоплювалася весняними паводками, які утворили скупчення шарів скойок.

О.В. Цвек зазначає злисте заповнення землянки № 4, насичене знахідками, в тому числі знайдені уламки кам'яних абразивів, на дні виявлені роги туру. Таким чином, численні ями Березовської ГЕС дають певну інформацію про ритуальну практику жителів поселення. Про практику людських жертвоприношень населенням Березовської ГЕС свідчать знахідки двох людських кісток серед остеологічного матеріалу з ям та розкопок О.В. Цвек.

Розділ 3

КРЕМ'ЯНА ІНДУСТРІЯ

В цьому розділі, головним чином, представлена крем'яна індустрія дністровського каньйону та волинських видобувних поселень, як головний постачальний осередок імпортової сировини у Середнє Побужжя. Кремінь залишається основною сировиною для виготовлення знарядь праці. У період трипільської культури обробка кременю досягла настільки високого рівня, що перетворилася з домашнього виробництва на високотехнологічне спеціалізоване ремесло. Розвитку цієї галузі у Середньому Подністров'ї сприяли великі запаси високоякісної сировини. Саме регіони Подністров'я та Волині стали експортерами численних крем'яних (конкрецій сировини), заготовок, а згодом і готових виробів на інші локації давніх племен неоліту та енеоліту.

3.1. Сировина басейну Дністра. Розглядаючи крем'яну індустрію древніх народів, необхідно розрізняти три послідовних і тісно пов'язаних між собою етапи: 1) добування сировини та первинна її обробка; 2) виготовлення знарядь праці; 3) уміння та навички використання крем'яних інструментів у процесі виробництва [21, с.59].

За своєю геологічною будовою Побужжя не належить до багатих на кремінь районів, оскільки регіон розміщений у межах Українського кристалічного щита, де переважають глиняні та суглинкові нашарування. Кремінь, як відомо, формується у вапнякових і крейдових шарах. В часи Трипілля невелику кількість низькоякісної галькової сировини могли добувати з місцевих родовищ. На схід від річища Південного Бугу, зокрема в басейні р. Велика Вись, поблизу сіл Коробчине та Рубаний Міст, О. Цвек виявила кілька комплексів з видобування і первинної обробки кременю. Однак, як показують дослідження колекцій інструментів з різночасових поселень Середнього Побужжя, трипільці віддавали перевагу не місцевій, а принесеній сировині.

Імпортування кременю призвело до встановлення тісних економічних, соціальних та культурних зв'язків між локальними групами Трипілья [65 – 66].

На ранніх етапах розвитку культури на Побужжя кремінь надходив переважно із середньодністровського каньйону. Тут просто на поверхні зустрічається вдосталь оголених кремнемістких шарів верхніх та корінних сеноманських відкладів. Ще на початку 1940-х років С. Бібіков, обстежуючи береги Дністра, виявив чимало древніх неглибоких крем'яних шахт і штолень та місць первинної обробки сировини [3, с.5-7].

Безсумнівно, басейн Середнього Дністра за кам'яної доби виступав одним з найпотужніших сировинних осередків Південно-Східної Європи.

Середньо-дністровський кремінь охарактеризовано В.Ф. Петрунем як осадово-діагенетичну породу верхньосеноманського віку, яка відшаровується нижче за течією р. Дністро поблизу м. Могилів-Подільський. В. Конопля слушно вказує на значно ширший ареал поширення верхньосеноманського кременю в регіоні – в трикутнику між с. Іракліївка – Кам'янка та Штефанешть, що фактично охоплює всю північну частину Пруто-Дністровського межиріччя. І справді, схожий кремінь відзначено у верхів'ях ріки Реут, окремими ділянками він фактично вистеляє її ложе [1, с.66]. Ймовірно, саме цю сировину румунські дослідники позначають як прутський чи як молдавський кремінь. Її виходи фіксуються біля с. Краснелеука та Міток, Редуць та Міоркань, Коменешть, зазначаючи чи то її сеноманський вік чи обмежуючись визначенням «верхня крейда». Ріка розмиває первинні родовища і перевідкладає кремінь нижче за течією – на терасі меж с. Германь та Думень, біля с. Скулень. Подібні виходи наявні і в долині Серету. В розрізах з сеноманськими породами наявні і кремені нижчої якості пізнішого, тортонського віку.

З цього ж регіону походить плитчастий прUTO-дністровський кремінь і сіліцити черт-газової групи. Його характерний різновид сіро-чорних відтінків широко відомий на пам'ятках енеоліту Серет-Прутського межиріччя, Молдови

та Подністер'я. Одні з найвідоміших відкритих виходів – біля с. Ріпичень (Румунія) і Корпач (Молдова). Мабуть, саме таку сировину видобували штольневим способом в районі Білої Гори [3, с.4]. Принаймні, починаючи з етапу В І широко експортувався в ареалі КІС Трипільля-Кукутені, аж до етапу С ІІ [1, с.69].

Кремінь цього типу В. Конопля позначає як нижньосеноманський. Він зустрічається у двох формах: в глибах та в жовнах. Перший різновид поширено біля устя Серету, в межиріччі Студениці та Жвану, описано його виходи біля Яцківців та Бакоти. Другий ж підвид зустрічаються у смузі шириною біля 50 км між с. Козлів та Яруга, перетинає долини Дністра біля устя ріки Наславча та виклинюється на північ від с. Герешти (ймовірно, Гірень, Румунія). Можливо, саме цю сировину добувають у відомій нині діючій шахті з видобутку кременю між с. Редеуць та Мьоркань (Румунія). Міжнародна група дослідників відібрала зразки цієї сировини з Суржинців, Слобідки-Малиновецької, Миньківців [40].

Сировина альбського віку, яка зафіксована В. Коноплею між с. Дарабани та Сокіл [40, с.141-142] теж, мабуть, включена В.Ф. Петрунем до цієї широкої категорії.

Більше половини знарядь праці ранньотрипільського часу виготовлялося на відщепках і лише 20 – 30 відсотків – на коротких (до 10 см) пластинах. Цей факт може вказувати на те, що кремінь на Південний Буг транспортувався переважно у вигляді журавчикових (желвак) конкрецій, «чорнових» нуклеусів чи масивних овальних заготовок-відщепів.

3.2. Волинсько-прикарпатська сировина. Як показують археологічні дослідження, проведені В. Круцом та С. Рижовим, на етапі В І – В ІІ активізувалось освоєння трипільцями кремне- та соленосних регіонів Передкарпаття і Волині. Фахівці окреслили тут своєрідну верхньодністровську локальну групу трипільських пам'яток етапів В І – В ІІ – С І.

Поблизу багатьох з них знаходилися сліди давніх вибірок та місця попередньої обробки кременю. Вперше в Україні тут задокументовано глибоке

штольневе видобування кременю у великих масштабах. Наприклад, неподалік с. Буківне на Івано-Франківщині у каньйоні Дністра названі дослідники зафіксували шар чорного і темно-сірого туронського кременю 100-метрової довжини та 277 штолень довкола. Первинний обробіток породи відбувався поряд зі штольнями, на майданчиках-майстернях. В. Конопля зазначає, що тут знайдено й підготовлені до транспортування пренуклеуси [40].

Вочевидь, обробіток кременю провадився не тільки поблизу копалень, а й у спеціальних майстернях на поселеннях, що підтверджено археологічними дослідженнями в Незвисько, Комарово, Бабині [1, с.70]. Небезпідставними є висновки про те, що у верхів'ях Дністра та на півдні Волинської височини існували поселення, які цілком спеціалізувалися на добування, обробці та експортуванні кременю. Одне з таких поселень розташоване неподалік від с. Бодаки теперішнього Збаразького району Тернопільської області. «Велике число крем'яних виробів, знарядь, невикористаних у роботі, вказує на те, висновує дослідниця пам'ятки Н. Скакун, що вся крем'яна продукція не могла бути використана на господарські потреби всередині селища. Це є доказом існування в епоху розвинутого Трипілья населених пунктів, мешканці яких не тільки забезпечували себе усім необхідним, але й займалися спеціалізованою діяльністю, зокрема виробництвом крем'яних виробів, що були продуктом всередині та міжплемінного обміну» [64, с.55].

Саме ця виключно високоякісна сировина видобувалася в околицях с. Бодаки і в ряді інших пунктів Волині і північного Поділля [64]. Ймовірно, він експортувався в рамках всієї території трипільської культури на етапах В II – С II. Він надійно зафіксований на поселеннях Подністер'я, Побужжя, Буго-Дніпровського межиріччя, Подніпров'я [35].

Кремінь цього різновиду детально охарактеризовано В. Коноплею [40]. Його висока якість пояснюється особливо сприятливими умовами для його відкладення – седиментаційною пасткою, утвореною тогочасним рельєфом узбережжя епіконтинентального моря туронського часу, незначною глибиною

цього басейну, більш-менш рівним рельєфом. Ця сировина розподіляється на західноволинський та подільський гатунки. Перший переважно поширено в субмеріодіональній смузі Колки-Ківерці-Кремінець-Рогатин, в тому числі на Кременецько-Дубнівській зандровій рівнині. Подільський кремінць зустрічається на Розточчі, в північному Покутті, на південному заході Тернопільщині (типовий вихід – біля с. Коржова) та довкола Гологор та Кремінця (частково перетинаючи зону поширення західноволинського різновиду). Цілу низку окремих пунктів виходів та кременеобробних майстерень описують І. Маркус та Г. Охріменко. Картографування цих пунктів підтверджує межі поширення західноволинського кременю, окреслені В. Коноплею, дещо розширюючи їх на схід – в долину ріки Горинь. Хоча, схоже В. Конопля був цілком свідомим існування тут низки майстерень з обробки західноволинського кременю [40]. Одну з таких майстерень, ймовірно пізньотрипільського часу, виявив Л. Ковальський нещодавно в Ізяславському районі Хмельницької області (матеріали зберігаються в лабораторії археології та етнології Степової України).

Проведені на Побужжі дослідження показують, що транспортуватися цей кремінць міг саме сюди.

Отже, повна переорієнтація на волинський кремінць відбулася, на етапі В ІІ. Починаючи саме з цього часу у Середньому Побужжі відмінною стала й технологія виготовлення інструментів. Стабільно переважають інструменти на пластинах великого та середнього розміру правильних пропорційних форм. Вдосконалюється специфічна техніка струменистої ретуші, відмінної від дрібної лускової, характерної для ранньотрипільського часу. Загалом, ці технологічні зміни пов'язані з глобальними процесами розвитку крем'яної індустрії і прилученням давнього населення Побужжя за посередництвом своїх постачальників до традицій енеолітичних культур Балкано-Дунайського кола.

Принесений здалеку кремінць вже не журавчиками-конкреціями та навіть не нуклеусами, а у вигляді сколотих пластин-заготовок, тому що зайва вага не

потрібна, досить високо цінувався, хоча й нема підстав говорити про його дефіцит, зокрема на поселеннях середньобузької групи. Крем'яні пластини ретельно обробляли, поламані інструменти ремонтували, повністю утилізуючи сировину. Відмітимо, що у найпізніші трипільські часи етап С II практика постачання кременю та ставлення до нього у мешканців Побужжя суттєво не змінилися. Наприклад, відомий «скарб» великих ножеподібних пластин, сколотих з одного нуклеуса, який був дбайливо загорнутий у тканину чи шкіру і схований у ямці під долівкою наземного житла в Сандраках [21, с.59-64].

3.3. Середньобузькі джерела сировини. Шахтним способом добувався кремінь в долині р. Велика Вись. Шахти досягали глибини близько 6 м від сучасної поверхні. У одному випадку дві розробки з'єднувалися тунелем. У вибірок були воронкоподібні входи діаметром близько 6 м. В одній з них на глибині 4 м розташовувався майданчик з відходами розщеплення. Від нього штрек під кутом 45 градусів спускався до глибини в 5,7 м [65, с.111]. У входів шахт здійснювалася випробування і первинна обробка здобутих шматків сировини. На поселенні Трипілля С I Рубаний Міст, що знаходиться лише в 1 км від виробок, на площі 50 га зустрічалося декілька скупчень відходів кременеобробки. Деякі з них були досліджені стаціонарно. Так, уздовж довгої стіни житла, зовні, розташовувалося місце розщеплення кременю з природними конкреціями сировини, пренуклеусами, первинними сколами і відщепами, лусочками [65]. Пластини практично відсутні на місцях обробки кременю.

«Коробчинський» кремінь – це середньої якості сировина розроблялася шахтними виробками в долині р. Велика Вись і використовувалася на поселеннях Буго-Дністровського межиріччя етапів В II – С I [35].

Нещодавно важливі результати для характеристики цієї сировини одержав О. Нездолій. Ним виявлено кілька нових виходів кременю неподалік від с. Коробчине, встановлено його розмаїття за текстурно-морфологічними ознаками. В.Ф. Петрунь вважає, що конкретні місця виходу кремененосного шару на поверхню могли змінюватися в залежності від мінливої геоморфології

регіону, а цей різновид кременю коректніше іменувати «кременем Українського кристалічного щита (УКІЩ)» [35]. Ця пропозиція, безумовно, слушна.

Таким чином, з родовищами крем'яної сировини пов'язані пам'ятки Трипілля різного типу: розробки кременю, як шахтні, так і штольневі; місця відбору і випробування конкрецій; місця декортифікації і первинної обробки окреможностей сировини, підготовки пренуклеусів і преформ інших виробів [35]. Часто уся ця різноманітність позначається терміном «майстерня», хоча і місце таких пунктів, пов'язаних з кременеобробкою у виробничому процесі, так і їх соціальні функції могли значно відрізнятися.

Дослідження крем'яної індустрії показало, що трипільське населення району Середнього Побужжя підтримувало тісні зв'язки з мешканцями багатих на поклади кременю регіонів впродовж усієї історії свого розвитку.

Розділ 4

ІНВЕНТАР САБАТИНІВСЬКОЇ ГРУПИ ПАМ'ЯТОК

У розділі здійснено техніко-типологічний аналіз крем'яного комплексу багатошарового поселення Сабатинівка II та інших пам'яток мікрорегіону. Специфічною категорією крем'яних виробів є нуклеуси та неклеподібні уламки, вироби на пластинчатих сколах, скребки на відщепках, кінцеві скребки, відщепи з ретушшю, перфатори на відщепках, пластинки з ретушшю, мікроліти. Також розглядається спосіб виготовлення та обробки крем'яних заготовок (конкрецій), відтискна техніка, розщеплення, утилізація. Описується потенціал місцевої та імпоротної сировини. Проводяться аналогії та порівняння між знаряддями праці виготовлених із сировини Подністров'я та Побужжя.

4.1. Ранньотрипільські корені сабатинівського комплексу: поселення Сабатинівка II. Для вивчення особливостей крем'яного комплексу сабатинівської групи Трипілля В I порівняємо його з ранньотрипільськими індустріями. Для порівняння було обрано поселення Сабатинівка II [26 – 36]. Воно розташовується у тому ж мікрорегіоні лише у 3 км на північ від поселення Сабатинівка I, яке буде використане як опорне у цій роботі для опису крем'яних колекцій сабатинівської групи. Це дозволяє мінімізувати відмінності, які походять з різної доступності сировини.

Загальний кількісний склад колекції Сабатинівки II дещо більший ніж опубліковано В.Г. Збеновичем [37]. Всього вивчено 1195 предметів.

Предмети розщеплення представлені нуклеусами та нуклеподібними уламками.

Нуклеуси Сабатинівки II можуть бути класифіковані за формальними ознаками. За такого підходу в колекції наявні підконічні та конічні нуклеуси для пластин, близький до них клиновидний, торцеві нуклеуси для пластинок та відщепів, підпризматичні та призматичні нуклеуси, здебільшого, для відщепів, вторинні ситуативні нуклеуси на відщепках та уламках.

З точки зору технологічного аналізу, наявні форми можуть бути організовані в ланцюжок за стадіями обробки та утилізації. Більшість нуклеусів несуть рештки регулярних робочих поверхонь для серійного виготовлення правильних пластинчатих сколів. На деяких предметах такі робочі поверхні зберіглися повністю, на окремих – частково, а іноді – вони були фактично повністю заміщені наступними відщеповими зняттями. Таким чином, серійне виготовлення пластинчатих сколів складало окрему стадію виробничого процесу. Їй передував етап підготовки нуклеуса до розщеплення, але він знайшов відображення виключно в технологічних сколах, власне пренуклеуси в колекції відсутні.

Серійне зняття пластин та пластинок здійснювалося як з однобічних нуклеусів, так і з нуклеусів з робочою поверхнею, яка б заходила на боки, та охоплювала увесь периметр ударної площадки. Зняття готувалися абразією краю між ударною площадкою та робочою поверхнею, іноді редуцією карнизу. Переважно, карниз лишався не знятим, верхні частини попередніх сколів (виїмки від ударних горбків) схоже не заважали успішному розщепленню. Пластинчаті робочі поверхні постійно супроводжуються підправкою дрібними сколами ударних площадок, чи по всій площі, чи в зоні застосування імпульсу. Кути зняття $80 - 95^\circ$. Морфологія предметів розщеплення краще узгоджується з застосуванням ударної техніки сколу (прямої чи непрямої) для виготовлення більшості пластин.

Лише в одному випадку, ймовірно, йдеться про можливість використання відтиску. Верхня частина нуклеусу для пластинок з робочою поверхнею має неприбрані виїмки від ударних горбків під карнизом по всьому периметру. Через це діаметр ударної площадки менший від діаметру «тулубу» нуклеусу. Це надає предмету схожості з кулеподібними нуклеусами. Роботами французьких експериментаторів [35] доведено, що така морфологія нуклеусу може бути отримана внаслідок відтиску інструментом з металевим кінцем. Хоча на підставі єдиного предмету не можна дійти певних висновків про

техніку сколу, все ж таки гіпотеза про використання трипільцями, хоча б спорадично, інструментів для розщеплення кременю з металевими робочими частинами має право на життя.

Наступна стадія розщеплення полягала в переорієнтації та фіналізації нуклеусу. Зі зручних ділянок предмету знімалися серії коротких, грубих пластинок та відщепів. В разі потреби поперемінним підперехресним зняттям сколів оформлювалося ребро, яке слугувало для спрямування імпульсу та відкриття нової робочої поверхні.

Один з предметів розщеплення, підконічний нуклеус з підтрикутною робочою поверхнею та правильною пластинчатою огранкою має оформлене підперехресними зняттями відщепів ребро. Зняття знищують частину робочої поверхні. Ребро має кут пригострення біля 100 градусів та підготовлену площадку для його зняття при куті біля 90 градусів. Ребро, ймовірно, лишилося не використаним через неоднорідності сировини, які виявились при його підготовці. Мабуть, цей нуклеус залишено на стадії переоформлення.

На стадії фіналізації нуклеуси розщеплювалися ситуативно, зняття нечасто готувалися. Ударні площадки оформлені одним-двома широкими сколами, або були перевикористані вже існуючі поверхні. Часто проти відщепових робочих поверхонь на ударних площадках помітні сліди кільцевих тріщин від ударів. Відповідно, результатом було набуття предметом розщеплення форм торцевого, призматичного та підпризматичного багато-площадкового нуклеусу.

Послідовність етапів розщеплення нуклеусів відображають і технологічні сколи. Переважають серед них сколи оновлення площадок нуклеусів. Вони, здебільшого, одержані ударом в робочу поверхню та знімають ударну площадку не повністю. Радіальна серія таких сколів створила б паттерн негативів такий, як можна спостерігати на ударних площадках окремих нуклеусів для пластин та пластинок. Часто сколи оновлення фіксують опуклі робочі поверхні, ймовірно конічних та підконічних нуклеусів. Численні

реберчасті сколи. Присутні і видовжені реберчасті пластини, і короткі відщепи з ребром на спинці. Останні, можливо, слід пов'язувати саме з актами переоформлення нуклеусів. При відкритті нових робочих поверхонь чи розширенні старих могли відколюватися пластини та пластинки з огранкою ППР, тобто з рештками пластинчастої робочої поверхні та негативами сколів формування однобічного ребра. В окремих випадках однобічне ребро було оформлене і без очевидного зв'язку з робочою поверхнею. Також в колекції наявні і сколи типу підреберчастих пластин, які несуть на спинці середні частини сколів формування ребра, оскільки верхні частини з виїмками від ударних горбків вже були зняті.

Крайові сколи, ймовірно, слугували для підтримки опуклості поверхні розщеплення. Відщепи переоформлення знімали значні частини попередніх робочих поверхонь, при цьому самі вони орієнтовані впоперек чи під кутом до напрямку знять таких робочих поверхонь. Цікавий скол являє собою помилку виготовлення ребра. Удар був засильним і відщеп зняв сусідні ділянки вже готового ребра, таким чином, пошкодивши його.

Пластинчаті сколи значно поступаються відщепам кількісно. Однак, виготовлення їх було набагато складнішим технічно, і досить значна частина відщепів фактично являють собою відходи від процесу виробництва пластин.

Прикметною є повна відсутність мікропластин. В цьому аспекті індустрія Сабатинівки II близька до крем'яного комплексу Кам'яного-Завалля та відрізняється від мезолітичних та паранеолітичних шарів Мельничної Кручі. Число пластин середньої ширини (12 – 20 мм) переважає кількість пластинок та ширших пластин. Мінливість розмірів між середніми пластинами та пластинками плавна, і, скоріш за все, йдеться про один тип заготовки, який поділено за конвенційним метричним критерієм штучно. Виразна серія пластин ширших від 20 мм свідчить на користь одержання пластин ударної технікою сколу. Ручний відтиск в нечисленних випадках може забезпечувати відщеплення широких пластин, а регулярність наявних сколів в колекції не

дозволяє говорити про посилений відтиск. В комплексі Сабатинівки II присутні і два медіальних перетини дуже широких сколів (34 – 36 мм шириною), проте вони виготовлені з крупно-зернистої сировини, яка навряд чи була придатна до високоточного розщеплення, ймовірно, їх знято ударом з зручної ділянки окремості сировини.

Цікавою рисою пластинчатого набору Сабатинівки II є спосіб підготовки зняття. Схоже, робота з підготовки зони розщеплення – контакту між робочою поверхнею та ударною площадкою, здійснювалася переважно на ударну площадку і полягала в абразії карнизу рухом «на площадку», фасетуванні площадки, підправки площадки сколами з метою виділення зони розщеплення. Подібна підготовка зони розщеплення не характерна для пізнього мезоліту та паранеоліту регіону. Тут фасетовані та двогранні (faceted та diedre) п'ятки пластинчатих сколів, хоча й зустрічаються, але нечасто переважають. Навіть на тих сколах, на яких вони наявні, підготовка зони розщеплення переважно здійснюється редукацією карнизу та абразією на робочу поверхню. Натомість, існують крем'яні комплекси культури лінійно-стрічкової кераміки, де переважає саме «сабатинівський» тип підготовки зони застосування імпульсу.

Д. Гроненборн, нещодавно, висловив припущення, що фасетовані площадки пов'язані з відтискною технікою одержання сколів [47]. За наведеним ним оглядом вони характерні для пізнього мезоліту та раннього неоліту південної Європи, в той час як в північній Європі домінувала підготовка «на робочу поверхню» (дорсальна підтеска, dorsal trimming в термінології Д. Гроненборна). В культурі лінійно-стрічкової кераміки наявні обидва варіанти оформлення зони розщеплення, іноді на одному і тому самому поселенні, що, на думку Д. Гроненборна, свідчить про контакти ранніх землеробів та місцевого мисливсько-збиральницького населення. При цьому з мезолітом пов'язується техніка посередника, а з раннім неолітом (представленим культурою лінійно-стрічкової кераміки) – відтискна техніка.

Ситуація в Карпато-Дунайському регіоні відмінна радикальним чином. Відтискна техніка надійно фіксується серіями нуклеусів з Мирного, Кам'яної Могили (середній шар, шар В) та з синхронних кримських пам'яток. При цьому, фасетування площадок, хоча й трапляється серійно, не переважає абсолютно в жодному з комплексів. Тут, здається, відтиск застосовували до гладких площадок. Натомість широке впровадження техніки посередника варто пов'язувати з ранньоземлеробськими культурами [47]. А мезолітичний «спадок» традиційно фіксується олівцеподібними нуклеусами, які інтерпретують як продукт відтискної техніки сколу [1, с.67].

До того ж, вигляд сколів з фасетованими площадками в колекції Сабатинівки II не завжди відповідає уявленню про регулярні продукти серійного застосування відтискної техніки. Часто краї пластин ненайрегулярніші, перетин їх часто затовстий для відтискних виробів, черевце містить нерегулярності, які свідчать про переривчастий імпульс.

Таким чином, відтискна техніка не завжди пов'язана з фасетуванням ударної площадки, і обидві риси, ймовірно, наявні в технологічному репертуарі майстрів з кременобробки Сабатинівки II, слід пояснювати окремо одну від одної.

Переважна більшість відщепів мають діаметри в межах 1 – 5 см. Більші сколи є виключенням. Скоріш за все, обмеженням виступав невеликий розмір конкрецій сировини, з яких виготовлялися предмети розщеплення. Цим ж фактором та локальною доступністю сировини варто пояснювати і значну кількість відщепів з коркою, яка в кожній метричній групі перевищує третину наявних сколів. Подібні показники характерні для пам'яток розташованих неподалік від родовищ кременю.

Вироби з вторинною обробкою представлені значною часткою колекції.

Знаряддя праці на відщепах переважають, вироби на пластинчатих сколах у чотири рази. Особливо численні скребки на відщепах. Серед останніх більшість – це вироби з лезом вздовж лінії сколювання (бічні, 80 шт., понад

чверть всіх виробів на відщепях). Також значними серіями представлені кінцеві скребки (в тому числі і високої форми), кінцево-бічні та подвійні бічні форми. В кількох екземплярах присутні кінцеві та бічні на ретушованих заготовках. «Класичних» підокруглих скребків не так вже й багато. Натомість наявні скребки з трьома лезами з виразними кутами між ними (умовно позначені як скребки на три боки). Невеликий округлий скребок тільки один. Коли два бічних леза зустрічаються під кутом скребок набуває стрільчатого вигляду (10 шт, 3,6%). Віяловидні скребки – кінцеві з широким лезом на відносно коротких відщепях. Розвинутий скребковий комплекс знаходить численні аналогії на пам'ятках України та Молдови.

До бічних скребків примикають за морфологією скребла і, іноді, їх розрізнення носить суто конвенційний характер.

Відщепи з ретушшю – друга за чисельністю категорія. Ретуш переважно дрібна, крайова, іноді зубчаста. Трапляються і ділянки напівкрутої ретушші, які проте не утворюють скребкових лез. Перфоратори на відщепях відрізняються від виробів з аналогічною назвою на пластинах. Вони оформлені дрібною, часто альтернативною ретушшю на зручних нерівностях форми заготовки. Також невеликими серіями представлені відщепи з косим тронкуванням, з виїмками, раклети, сколи з відбійників. Одинична форма – це долотовидний виріб (*pièce d'ecaille*), оформлений на уламку. Технічні сколи, на яких нанесено вторинну обробку – це, переважно, сколи оновлення площадок нуклеусів.

Серед відщепових заготовок найбільше для вторинної обробки обиралися відщепи діаметром 3 – 5 см (понад 51%), лише трохи менше – відщепи з діаметром 1 – 3 см. Вироби з великим діаметром, уламки та технічні сколи ставали заготовками для знарядь праці не так часто.

Скребків на пластинах набагато менше ніж на відщепях і, здебільшого, це не класичні кінцеві вироби. Переважно, йдеться про бічні скребки з лезами оформленими на краях пластини, іноді на обох краях (подвійні бічні). На них схожі скребла – дещо нерегулярніші вироби подібної морфології.

Найчисленніша група виробів з вторинної обробкою серед видовжених сколів – це пластини та пластинки з ретушшю. Їх трохи менше половини всіх виробів на пластинчатих заготовках. Переважають вироби з частковою крайовою ретушшю, хоча наявні і перетини з крутою та напівкрутою ретушшю. Одиничними речами представлені пластини з похилою ретушшю, прямо-тронкована пластина, пластина з різцевим сколом та дрібною крайовою ретушшю. В останньому випадку різцеве зняття може походити від макрозносу та не перетворює виріб на різець. Перфоратори на пластинах оформлені напівкрутою ретушшю, яка глибоко вгризається в тіло заготовки. Виразна серія пластин з люстром. Люстр займає кут виробу, іноді трикутником поширюється на увесь край, і з черевця, і зі спинки.

Мікроліти в колекції представлені косо-тронкованою (під кутом 45°) пластиною (косим вістрям) та трапецією. Останній виріб неодноразово публікувався. Його фрагментовано, ймовірно, внаслідок використання. Фасетка макрозносу зі зламу далеко заходить на черевце. Збережений кінець круто-ретушований. Натомість протилежний кінець – з пошкодженням, зберігся лише на півтори фасетки. Отже, неможливо встановити чи являє собою цей артефакт симетричну трапецію, чи пошкоджений кінець було ретушовано так, щоб надати мікроліту асиметричної, ромбоподібної форми. Тому, реконструкція цієї трапеції як симетричної носить гіпотетичний характер та не може використовуватися для обґрунтування тези про наявність в ранньому Трипіллі Побужжя симетричних геометричних мікролітів. До того ж у польовій документації Сабатинівки II наявна фотографія, на якій зображено ромбоподібне вістря. Таким чином, Сабатинівку II не можна виключати з числа ранньотрипільських пам'яток з «ромбами».

Отже, невеликий, але яскравий комплекс Сабатинівки II відобразив характерні риси ранньотрипільської техніки розщеплення. Індустрія ґрунтувалася переважно на місцевій сировині середньої якості, хоча залучалася і якісна імпортна сировина, ймовірно, принаймні частково з первинних її

родовищ на Волині та Поділлі. Характерно, що у невеликій кількості (1 – 1,6%) якісна сировина представлена в усіх категоріях виробів, а отже, не існувало окремого операційного ланцюжка орієнтованого на її обробку. Імпортну сировину обробляли так само як і місцеву.

4.2. Кременевий комплекс Сабатинівки I та Кам'яного-Завалля I. Колекції крем'яних артефактів, отриманих з селища Сабатинівка I не отримали жодного вивчення з моменту їх первинного видання в 1952 р. [32].

Перший етап дослідження складався з типологічного аналізу. Майстри з обробки кременю з Сабатинівки використовували сировину, що демонструє велику різноманітність за структурою і кольором, а також в придатності для цілеспрямованого розщеплення. Сировину можна розділити в першу чергу на три великі групи:

1) Сировина поганої якості і різних кольорів з великою кількістю внутрішніх тріщин, порожнеч і вкраплень, які ми умовно називаємо «місцевою».

2) Краща сировина, що демонструє різноманітність сірих і зелених відтінків з білими вкрапленнями. Ми будемо умовно називати його «Дністровським типом».

3) Кремень найвищої якості, чорний та блискучий. Деякі сорти можуть бути коричневими або жовтуватими. Ми будемо умовно називати його «імпортованим типом».

У колекції переважають артефакти, виготовлені з «місцевого» матеріалу, до складу якого входять майже всі нуклеуси, відколи та пластини. Такі нуклеуси мають неправильну форму і здаються добре спрацьованими, а робочі поверхні цих нуклеусів носять сліди утилітарних зусиль для отримання пластин з будь-якого підходящого кута.

Другий тип сировини включає в себе певну частку ретушованих виробів. Два конічних нуклеуси з регулярною пластинчатою огранкою також належать до групи «Дністровський кремень».

«Імпортна» група кременю не містить жодних відходів, а з цього матеріалу було виготовлено лише один нуклеус. Йдеться про маленький нуклеус для пластинок з двома робочими поверхнями на торцях предмету розщеплення.

Таким чином, експлуатація різних груп сировинних матеріалів базувалася на різних стратегіях розщеплення і моделях відбору заготовок під виготовлення знарядь праці. «Імпортний» кремінь в більшості випадків був доставлений на поселення у вигляді пластин, або підготовлених інструментів. «Локальний» матеріал широко застосовувався для виробництва утилітарних знарядь, які не вимагали стандартизованої заготовки, але могли бути виготовлені на будь-якому шматку з відповідним краєм. Інструменти, які вимагали стандартизованого леза наперед визначеної форми, робили на «імпортованій» сировині.

Високий відсоток ретушованих виробів виглядає надзвичайним на тлі інших добре опублікованих колекцій трипільської культури. Ми можемо припустити, що цей факт пояснюється житловим характером Сабатинівського поселення, на відміну від більшості інших пунктів, які були або майстернями для первинного розщеплення кременю (Бодаки, [35, с.55]), або включали великі площі, які були такими майстернями (Поливанів Яр, [1, с.71]). Однак можливість вибіркового збереження колекції не може бути відкинута остаточно.

Скребки домінують серед ретушованих об'єктів. Вони часто мають більше одного ретушованого краю, але типових подвійних скребків (з двома робочими краями на протилежних кінцях лусочки) мало. Комбінація ретушованого кінця і сторони є найпоширенішою. Сторони, як правило, ретушуються напівкрутою ретушшю. Цікавий тип представлений регулярним поєднанням вторинної обробки: робочий край скребка утворився на кінці пластини або ламінарної лусочки, обидві сторони мали високу напів-круту «скребкову» ретуш. Серед останньої групи переважають прості скребки на

укорочених пластинах. Різцеві негативи досить часто зустрічаються на скребках. Їх відщепляли від робочого краю скребка, а також від протилежного кінця відщепа. Різці представлені різцями на усіченому ретушню кінці, двограними, подвійними і простими.

Пригострені вироби можна підрозділити на дві основні групи:

- 1) вироби, утворені високою ретушню, напівкрутою, чи іноді крутою, яка повністю, або частково покриває обидві сторони сколу. Іноді вони також мають ретушовану основу. Їх зазвичай називають перфраторами через їх округлі гладкі кінці.
- 2) вістря зі скругленою спинкою.

Серед інших інструментів слід відзначити пластини з виїмками. Виїмки на відщепах зовсім не характерні. Досить велика кількість пластин несе сліди усічення як дистального, так і проксимального. Дрібні трикутні біфаси, які традиційно називаються наконечниками стріл або дротиків, представлені одним повним зразком і 4 діагностичними фрагментами. Один з них виготовлено на шматку дрібнозернистого кварциту.

З колекції не вдалося виділити знахідки з палеолітичного шару, описаного А.В. Добровольським [32]. Ми шукали коричневу усічену пластину і ретушний різець, але не змогли точно визначити, чи, походять вони з червоної смуги, згаданої в А.В. Добровольським як стратиграфічна позиція палеолітичного шару в жовтому суглинку, нижче від трипільської верстви.

На пам'ятках сабатинівської культури бронзового віку зазвичай знаходять лише кілька нехарактерних кременів. Можливість їхньої присутності в колекції здається цілком реальною. Але вони не можуть спотворити загальну типологічну картину.

Наше дослідження дає нам додатковий аргумент на користь наявності «неолітичного епізоду» в історії місцевості. Йдеться, перш за все, про дві симетричні трапеції, які можуть вказувати на неолітичне мешкання тут. Вони виявлені на самому ранньому поселенні Трипілья А в Україні – Бернашівці

[36], а досить репрезентативна серія цих мікролітів бере свій початок з останнього етапу трипільської культурної спільноти – культури Усатове. Але обидві вони хронологічно досить віддалені від періоду Трипілля В І, який зараз досліджується. Трапеції були широко поширені як в мезоліті, так і в ранньому неоліті в долинах Південного Бугу та його притоках.

Деякі форми призматичних нуклеусів нагадують форми гребениківської та буго-дністровської культур [26]. Насправді типологічна відмінність між пізньомезолітними та ранніми неолітичними об'єднаннями в цьому регіоні є досить тонкою і практично неможливо визначити точне положення конкретного комплексу, ґрунтуючись виключно на типології змішаної колекції.

Вивчення кам'яних артефактів Сабатинівки дає достатньо матеріалу, щоб підняти проблему виявлення трипільських домішок у колекціях палеоліту та мезоліту. Зазвичай характерні трипільські форми легко відрізняються в таких контекстах. Яскравими рисами в контексті кам'яного віку є хвиляста ретуш, імпортна сировина, довгі скребки з ретушованими сторонами, витягнуті перфатори, двосторонні наконечники стріл. Але практично неможливо визначити точне походження результатів «простої обробки кременю», такі як скребки на пластинах, різці, вироби з усіченими кінцями чи краями тощо. Те ж саме можна сказати і про більшість нуклеусів і відходів розщеплення. Окремі важливі мезолітичні колекції (Познанка, Кінецьпіль) змішані з трипільськими матеріалами. Тепер ми можемо підійти до цього питання з нової точки зору, а «певне відділення» пізніх комплексів не виглядає так очевидно, як це було раніше.

Невпізнана трипільська домішка повинна додати «архаїчного» аспекту добірці, завдяки відносно меншому мікролітизму. У пізньому мезоліті домішка енеоліту повинна призвести до більш «кукрекського» вигляду колекції.

Типологічний вигляд колекції розщепленого кременю з Сабатинівки загалом узгоджується з її хронологічною атрибуцією, зробленої за допомогою аналізу кераміки. Для того, щоб прийти до цього висновку, ми використовуємо

п'ять основних «хронологічних маркерів»: мережу майстерень і сировинний обіг встановлювали тільки на розвиненій стадії трипільської культури, тому наявність «імпортних кременів» могло бути непрямым свідченням віку пам'ятки. У Трипіллі В I [9] розповсюдилися невеликі біфасіально оброблені трикутні вістря. Ми знайшли лише досить грубий зразок повністю обробленої «стрілки» в сабатинівській колекції. Скребки з двома сторонами, ретушовані високою, напівкрутою ретушшю і підтесною горбка, характерні для середнього періоду Трипілля. Аналогічна обробка може бути також хронологічно значущою, а різноманітність різців може представляти собою архаїчну рису.

Переходячи до прямих порівнянь, ми хотіли б використати поселення Поливанового Яру як основу для порівняння. Поливанів Яр представляє собою послідовність з п'яти етапів трипільської культури і приніс багату кременеву колекцію, яка була вичерпно опублікована нещодавно [17]. Найбільш раннім і найбагатшим шаром (Поливанів Яр III) ця пам'ятка є найбільш близькою аналогією до Сабатинівського поселення, як у відсотках ретушованих предметів, так і в морфології вищезазначених конкретних виробів.

80% розщеплення на Сабатинівському поселенні здійснювалося утилітарним шляхом, щоб негайно надати необхідні інструменти, коли виникали відповідні потреби. Використання «місцевого» матеріалу було найкращим вибором для таких зусиль з оптимізації виробництва крем'яних виробів. Ця сфера крем'яного виробництва має власну сировину та власну операційну послідовність.

Кременевий комплекс Кам'яного-Завалля I.

Це поселення розташовується лишень у 20 км на захід від Сабатинівки I. З площі пам'ятки походить численний підйомний матеріал, який зібрано переважно учасниками гуртка «Юний археолог» (ЗОШ смт. Завалля). Артефакти з розщепленого кременю та шліфованого каменю представлено кінцевими та боковими скребками на відщепах, скреблами з прямим лезом на масивних відщепах, косотронкованими пластинами, двобічнообробленими

підтрикутними наконечниками стріл з прямою основою, двобічнообробленими наконечниками дротиків з прямою, увігнутою, опуклою основою (часто фрагментованими), пластинами з напівкрутою конвергентною ретушшю по краям, свердлами, фрагментом пластини з вентральною ретушшю та характерним полиском (вкладень серпа), предметами розщеплення та відходами виробництва, трапецієвидною сокирою з шліфованого каменю, кам'яною кулею (боласом).

Значно менша кількість знахідок була зібрана в ході робіт Подільсько-Причорноморської експедиції ОАМ НАН України в 2012 р. В місці максимальної концентрації підйомного матеріалу закладено шурф 2 x 1 м, довгою віссю орієнтований на північ. В ході шурфування виявлено відносно добре збережений культурний шар, який переважно залягає нижче рівня систематичної оранки. Тут відкрито наступну послідовність відкладів:

- 1) темно-сірий гумусований ґрунт (горизонт А, -20 – -30 см);
- 2) сіре гумусоване підґрунтя (В, -50 – -70 см);
- 3) світло-сірий ґрунт з дрібними карбонатними вкрапленнями та механічною домішкою світлого суглинку (ВС, -80 – -95 см);
- 4) світлий суглинок (С).

Знахідки (уламки кераміки, кістки, кременева пластинка) зустрічалися в усій товщі відкладів, разом з шматками обмазки, в сірому підґрунті на глибині 30 – 65 см. Артефакти з розщепленого кременю дуже фрагментовані та сильно обпалені. Присутній уламок двобічно-обробленого наконечника металеві зброї, ретушований відщеп, уламок бокової скребачки на пластині. Також на поверхні підібрано кілька фрагментів ближче не визначених виробів зі шліфованого каменю.

Систематичний збір підйомного матеріалу 2017 року не проводився. Натомість, для огляду фахівцем-грунтознавцем Ж.М. Матвійшиною було відкрито та зачищено стінку шурфу у його середній частині. При зачистці виявлено порівняно багато археологічного матеріалу. Максимальна

концентрація знахідок спостерігалася на глибині 0,4 – 0,7 м від поверхні. Кременеві вироби представлені відщепами, ретушованою пластиною та двома уламками «тонких» біфасів – наконечниками дротика та стріли. Привертає увагу виріб зі шліфованого каменю – невелике тесло, підтрапецієвидне в плані.

Поселення Кам'яне-Завалля принесло значну колекцію біфасіальних наконечників метальної зброї. Вона нараховує 32 екземпляри. Вони зазвичай складають 5 – 7% крем'яних знахідок на поверхні пам'ятки. Точну цифру складно вказати, оскільки збори здійснювалися різними особами з відмінними стратегіями роботи. Колекція цих виробів зберігається в краєзнавчому музеї ЗОШ смт. Завалля. Меншість (3 вироби) походять з стаціонарних досліджень поселення. Один фрагментований екземпляр зібрано з шурфу 2, з чіткого трипільського стратиграфічного контексту.

Наконечники мають параметри: 19 – 46 мм довжини та 12 – 26 мм ширини. Співвідношення довжини до ширини 1 – 1,8 та ніколи не перевищує двох. Деякі вістря з елегантними обрисами було зроблено з пластин, хоча більшість, безумовно, виготовлено на відщепках.

Вістря трикутні чи підтрикутні в плані, з прямими чи злегка увігнутими основами. Краї теж прямі або слабко опуклі. Вони були виготовлені частковою чи повною біфасіальною пласкою ретушшю. Ділянки вентральної поверхні сколів – заготовок іноді лишалися незаретушованими. Біфаси, переважно, дещо увігнуті в повздовжньому перерізі та виразно асиметричні в поперечному. Один їх бік – плаский чи навіть увігнутий. Інший ж – виразно опуклий. Плаский бік, як правило, оформлено широкими сколами, які легко перетинають умовну лінію симетрії виробу. Цей бік використовувався як ударна площадка для того, щоб знімати коротші сколи з протилежного боку. На ньому більшість сколів закінчуються, ледь сягнувши середньої лінії. Хоча є і важливі виключення, які можуть відображати попередні цикли обробки. Основи наконечників систематично потоншувалися біфасіальними зняттями,

паралельними до осі симетрії виробу. Основи завжди клиноподібні в поздовжньому перерізі, так що це здається важливою рисою морфології артефактів, можливо, підготовкою до кріплення до древка. Завершення біфасу здійснювалося дуже регулярною, паралельною, вузькою та інвазивною ретушшю, очевидно зробленою відтиском. Серії таких знять розташовані альтернативно на краях біфасу, коли на одному краю є пряма ретуш, на іншому – буде обернена. Вони, зазвичай, перерізають негативи сколів потоншення основи і, таким чином, являють собою фінальний етап виготовлення наконечника. Їх виїмки від ударних горбків, переважно, не прибиралися, що надавало «зубчастого» вигляду краям вістря. В окремих випадках обидва краї оформлювалися прямою ретушшю.

Отже, тонкі трипільські біфаси, переважно, формувалися за таким операційним ланцюжком:

- 1) вибір заготовки (відщепу чи пластини);
- 2) попередня обробка заготовки широкими сколами «від краю до краю»; формування асиметричного опукло-увігнутого перерізу;
- 3) потоншення короткими сколами, сконцентроване, здебільшого, на опуклому боці;
- 4) потоншення основи довгими сколами, паралельними до осі біфасу;
- 5) завершення наконечника серіями відтискної регулярної ретуші.

Хоча виробництво біфасу – тривалий процес і, іноді, майстер з кременеобробки мусив оминати окремі стадії, коли в такого типу обробки не було потреби. Так, в колекції наявні два вироби, викинутих на ранній стадії виготовлення. Наконечник зламався в ході потоншення, що засвідчено характерним зломом. Він має виразну хвилю і дещо вигнутий, що нагадує негативи різцевих сколів. Більшість виробів – завершені наконечники. У двох випадках вони мають пошкодження біля кінчиків, які, проте, мають недіагностичну морфологію. У вибірці присутній і переоформлене вістря. Це був кінчик більшого наконечнику, який відламався. Його злам підретушували,

можливо, у спробі вторинного вжитку. Таким чином, біфаси вироблялися на поселенні, а не були принесені на нього готовими.

Трикутне біфасіальне вістря змінює ромбоподібні геометричні мікроліти на етапі Трипілля В І повністю [54, с.111], хоча окремі зразки наявні і в контекстах Трипілля А ІІІ [28, с.41-42]. В окремих випадках вони дуже численні. Кілька десятків таких виробів зібрано на поселенні Друца І в планіграфічному контексті, який може вказувати на їх вжиток у насильницькому конфлікті. 128 екземплярів було знайдено на поселенні Ожеве-Острів [35].

В.А. Дергачев називає їх «зброєю загарбника» та пов'язує їх появу в контекстах Трипілля В І з гаданою навалою степового рухливого населення на поселення ранніх землеробів-трипільців. Ним проведено систематичне картографування місць виявлення наконечників метальної зброї V тис. до н.е. та виявлено значне збільшення їх кількості на етапі Трипілля В І [26 – 29]. Ця концепція була піддана критиці І. Манзурою та іншими авторами. Однак, проблема метального озброєння лишилася, переважно, незачепленою їх аргументацією [70].

Звернути увагу слід на використання мешканцями Кам'яного-Завалля І високоякісної пластичої сировини. Петрографічні студії групи дослідників вказують на те, що вона немісцева в долині р. Південний Буг. Тут, та на сході від Бугу, до Дніпра, подібний кремій систематично фіксується на пізніших поселеннях трипільсько-кукутенської спільноти. За своєю текстурою та будовою цей кремій відповідає відібраним зразкам, на виходах кременю неподалік від с. Бодаки та с. Поліське. Матеріали цієї групи виявлені на плато м. Хотин на р. Дністер. Петрографічний аналіз підтверджує ці напрямки імпорту сировини. Враховуючи слабку відносну представленість ранніх фаз розщеплення тестування сировини, виготовлення пре нуклеусів, можливо, кремій надходив на Кам'яне-Завалля, у вигляді пре нуклеусів та нуклеусів готових для розщеплення. При цьому, ділянки для обробки та розколювання

не було зафіксовано стаціонарними дослідженнями. Метою розщеплення було виготовлення нешироких пластин та пластинок, з хвилястими краями та гранями негативів попередніх знять на спинці. Враховуючи технологічні ознаки наявної вибірки пластинчатих сколів, переважна їх частина була одержана шляхом використання техніки посередника.

Кам'яне-Завалля І виглядає перспективним об'єктом для подальшого систематичного стаціонарного археологічного дослідження, яке дозволило б пролити світло на поки що мало представлений на Одещині період розвитку трипільської культури.

4.3. Кам'яні знаряддя Сабатинівської групи. Кам'яні знаряддя в Трипільлі виготовлялися двома принципово відмінними шляхами – за допомогою розщеплення і за допомогою інших методів (шліфування, пікетажа, розрізання, свердління). Розщеплення застосовувалося, в основному, до крем'янистих порід, що піддаються такого роду операцій. Інші, вельми розмаїтні види сировини оброблялися в іншій, відповідній для них техніці. Цей підрозділ присвячений другій групі виробів.

Ця обширна частина світу обробленого каменя в англійській літературі традиційно позначається як *ground stone* і включає всякий кам'яний виріб, виготовлений шляхом шліфовки, поліровки, пікетажа або зламу, або ж знаряддя, яке само по собі було використане для того, щоб шліфувати, полірувати, здійснювати ударну дію. Прямим перекладом цього поняття був би термін «шліфований камінь», проте, останній часто використовується, щоб позначати лише одну групу виробів з *ground stone* – рубаячі знаряддя, часто з полірованими поверхнями. Тому тут важливо підкреслити термінологічну відмінність між шліфовкою і поліруванням. Шліфовка – стирання, абразивна зміна поверхні знаряддя або виробу. Розглядається як синонім абразивної обробки. Полірування – досягнення високої міри вирівнювання поверхні предмету обробки шляхом тертя.

З огляду на те, що ряд категорій знарядь праці включаються в цю групу за залишковим принципом (як такі, що не піддавалися розщепленню) і не оброблялися шліфовкою до використання, Дж. Адамс пропонує перелік основних різновидів знарядь, віднесених до цієї групи. Отже, йдеться про:

1) знаряддях праці для подрібнення речовин (продуктів тваринного і рослинного походження, пігментів, руд і так далі) шляхом розтирання їх між робочими поверхнями верхнього і нижнього знаряддя (зернотерки, розтиральники, товкачі, ступки, терочники і так далі);

2) знаряддях виробництва знарядь – полірувальниках і абразивах, відбійниках і ретушерах;

3) знаряддях і інших виробках, оброблених шліфовкою – сокирах, теслах, долотах, мотиках, архітектурних елементах, прикрасах, посудинах, статуетках;

4) мінералах і гірських породах, обробленим тертям з метою видобутку пігментів, або інших корисних речовин;

5) інших виробничих знаряддях – лоцилах, чопперах і так далі.

Постійна необхідність додавати категорію «інше» свідчить про значну штучність виділеної категорії. Проте, як зручний конструкт для визначення поля дослідження, концепція «Ground stone» знаходить найширший вжиток в археології. Технологічний підхід у вивченні подібних виробів ставить собі за мету відновити операційний ланцюжок від видобутку сировини через формоутворення і використання до викидання знарядь певного комплексу, з тим, щоб порівнювати комплекси між собою не на підставі підрахунку чисельності типологічних категорій, а на підставі актів поведінки, які входять до технологічного репертуару суспільства [17].

Відразу слід зауважити, що значна серія артефактів вироблялася поєднанням розщеплення і пришліфовування. Йдеться про кременеві, чотирикутні в перетині, «клиновидні» сокири. Вони спочатку оброблялися сколюванням, і лише потім вже на фінальній стадії виробництва шліфувалися. Пришліфовування часто стосувалося лише леза [47].

Знаряддя праці з нерозщепленого каменя можуть бути розділені на дві великі групи:

а) поліровані і шліфовані вироби (в основному, з лінійним лезом як робочою частиною (дещо умовно в цю ж групу відносимо поширені в Трипіллі булави і скіпетри, як поліровані артефакти));

б) неполіровані предмети, що застосовувалися у виробництві зміненими шліфовкою (абразивною обробкою), пікетажем, розрізанням, або ж просто з вдало підібраною формою. Часто вони з активною частиною в формі поверхні чи її частини [47].

Типолого-морфологічна характеристика.

Група А. Більшість виробів цього типа часто об'єднуються під назвою рубаячих знарядь, хоча використання їх могло бути різним, у тому числі і ударної дії тупою стороною, що не лише рубає. Вони можуть бути розділені на свердлені (провушні) знаряддя і артефакти з іншими способами кріплення. Предмети останньої групи називають сокирами, долотами, теслами залежно від різних морфологічних критеріїв [37, с.61].

Частина шліфованих знарядь за результатами трасологічного аналізу виявилася призначеною для землеобробки – мотики. Г.Ф. Коробковою експериментальним шляхом встановлено, що мотики продуктивніші чим палиці-копалки в 1,5 – 2 рази. При цьому універсальним знаряддям були сапи з теслообразним лезом – вони показали близьку продуктивність на ґрунтах різних типів.

Мабуть, найвдаліша морфологічна класифікація теслоподібних виробів запропонована О.В. Ларіною для подібних артефактів неоліту. Вони розділяються на типи згідно з формою перетину (пласко-опуклого і прямокутного), а потім – на підтипи по співвідношенню ширини до висоти (товщини) предмету. У сабатинівській групі Трипілля зустрічаються і характерні для КЛСК тесла високої форми пласко-опуклого перетину

(Schuleistenkeil), проте в процентному відношенні їх значно менше, ніж тесел з шириною, що у декілька разів перевищує товщину [37, с.61].

Провушні (свердлені) сокири зазвичай називають бойовими, виходячи з апріорної тези про обмеженість сокир господарчої функції виключно виробами з традиційним способом кріплення (без провушини).

Як приклад сокир-молотів можна розглянути сокиру з колекції ЗОШ смт. Завалля. Спочатку вона була опублікована як сланцева. В.Ф. Петрунь уточнює, що подібні макроскопічно речі виготовлені з кристалічного сланцю, хлоріто-актінолітового складу з кварцем і плагіоклазом. Це сокира завдовжки 11 см, шириною 4 см, з діаметром отвору 1,9 см. Її лезо тупе, із скошеною п'яткою. Обух – підпрямокутний із закругленими кутами і закруглений із сторін широких поверхонь виробу. Сокира має сліди використання.

Сокири-молоти, як правило, сприймаються як бойова зброя, хоча все ж існують і припущення про їх символічне значення [11].

Як зброю пропонують трактувати і досить рідкі чотирикінцеві булави з шліфованого каменя зі свердлінням, відомі в матеріалах Трипілля [11]. В цьому контексті варто згадати іншу випадкову знахідку з ареалу сабатинівської групи – наверхія булави, виконане з граніту шляхом шліфування. Виріб має овальну форму діаметром біля 6 см та висотою 5,5 см. Місце кріплення наверхія до рукоятки (способом впритик), являє собою старано підготовлену площину розміром 4 x 6 см. На поверхні наверхія проточений жолобок товщиною 1,5 та глибиною 0,2 – 0,3 см, по якому проходив ремінь чи мотузка кріплення. Аналогічний виріб знаходимо в публікації С. Березанської [2, с.28].

Специфічною групою виробів є так звані скіпетри – група кам'яних наверхів епохи енеоліту. Їх культурна приналежність є дискусійною. Ряд авторів вважає, що ці вироби – східного, степового походження і відбивають культурні впливи, або військові походи степовиків в ареал землеробських балканських культур. Інші, навпаки, зв'язують ці своєрідні скульптурні зображення з осіло-землеробськими культурами, у тому числі і з Трипіллям.

Дійсно, найбільше скіпетрів знайдені саме в ареалі Трипілля. В.Г. Петренко вважає, що скіпетри – інсигнії етно-професійної групи фахівців, які уміли об'їжджати коней, готувати їх до верхової їзди.

Своєрідно ці точки зору поєднуються з поглядами на історичний процес в енеоліті в Північному Причорномор'ї і з припущеннями про функціональне призначення скіпетрів. Як відомо, проблема взаємодії трипільського і степового енеолітичного населення, зберігаючи величезне самостійне наукове значення, придбала додаткову гостроту, оскільки очевидно пов'язана з гіпотезою М. Гимбутас про степове походження індоєвропейців. Учені, що кинули свій погляд на цю проблему, відповідно можуть бути з великою мірою умовності віднесені до двох різних груп: що відстоюють переважно конфліктну природу контактів між степовиками і трипільцями, і, навпаки, що виходять з мирного співіснування і взаємозалежності обох спільнот. Перші схильні трактувати скіпетри як компонент, привнесений до трипільських контекстів інокультурними носіями зі сходу, другі підкреслюють їх зв'язок з місцевою культурною традицією [11].

Стосовно функціонального призначення цих портативних скульптур також висловлені різноманітні погляди. Майже усі автори розглядають їх як символ осіб високого соціального статусу. По реконструкції В.А. Дергачева вони піднімалися на високі рукояті з муфтою, прикрашалися «гривою». В.Г. Петренко припускає, що ці скіпетри носилися в руці і могли використовуватися як кастет. Л.С. Клейн бачить в них зображення однорога, а функціонально вважає їх знаряддями ритуальної дефлорації [11].

Скіпетри традиційно діляться на дві великі групи: схематичні і реалістичні.

Кожна з них розділяється ще на декілька типів названі В.А. Дергачевим – гранично узагальнені, перехідні і гранично ускладнені. Всього в зведенні В.А. Дергачева опубліковане 36 таких виробів. Виділяються два великі райони концентрації їх знахідок: карпато-дунайський і середневолзький. Власне

ключовою є суперечка про пріоритет одного з цих регіонів у введенні скіпетрів в соціальну практику. У першому регіоні переважають реалістичні скіпетри, в другому схематичні [11].

В ареалі сабатинівської групи пам'яток присутня одна знахідка такого скіпетру. Він походить з робіт В.П. Цибескова на відомому поселенні Березівська ГЕС. Його виявили на дні сміттевої ями. Його виготовлено з граніту. Його фрагментовано, він являє собою тулуб схематичного скіпетру. Артефакт має підпрямокутний перетин, пласку конфігурацію, його первинно було орнаментовано горизонтальними арковидними жолобками – канелюрами. Як і більшість скіпетрів він був двочастинним, з «обличчям» – старанно обробленою передньою частиною та грубообробленим обухом (Фонди ОАМ НАНУ № 48193).

Фрагментований стан цього і ряду інших скіпетрів, знайдених на трипільських поселеннях, розглядається В.А. Дергачевим як одно зі свідчень того, що трипільський культурний контекст був не оригінальним для цих своєрідних виробів, що вони були в нього привнесені і їх «профана» археологізація, можливо, була пов'язана з комплексом акцій по знешкодженню інокультурного, але від цього не менш потужного, соціального символу.

Група Б, представлена різними типами знарядь. Форма частини з них не виготовлялася навмисно, а окремої потрібної морфології лише вибиралися в природі. Функції їх могли бути набагато різноманітнішими, ніж відбито в традиційних археологічних типологіях.

Так, деякі вироби визначували традиційно як кулясті відбійники, виявилися після трасологічного аналізу курантами для розтирання фарби. В.Ф. Петрунь вважає, що одна із закопчених кременевих плиток з поселення Слободка-Западная, використовувалася для випікання хліба.

В цілому, можна виділити підгрупу виробів ударної дії (відбійники і ретушери) і підгрупу знарядь абразивної дії.

Під відбійники могли вибиратися власне кременеві конкреції, спрацьовані нуклеуси, річкові гальки з піщанику, кварцитові гальки, гальки крем'янистої крупно-зернистої породи. Багато хто з них має специфічну округлу форму робочої поверхні, покритої специфічною «зірчастою» забитістю. Є підстави припускати, що, принаймні, частково округлість робочих кінців відбійників – результат їх навмисної підготовки ударною обробкою (пікетажем) і легкою обробкою великим абразивом. Округлість ударної поверхні потрібна для контролю за точкою контакту на ударному майданчику.

Зернотерки є масивними плитами завдовжки до 35 см (зазвичай) із згладженою і поглибленою від тертя робочою поверхнею. Іноді вони набувають характерної човноподібної форми. Як правило, для них вибиралися тверді варіанти піщаників. «Іскристі» аркозові по складу, від грубо- до дрібно-зернистих, різного кольору (від білих до рожево-бурих) вони часто є присутніми в родовищах долини Дністра. В.І. Маркевич вважав, що в результаті міжплемінного обміну один з різновидів таких піщаників (косоуцькі) міг надходити в ряд, у тому числі і віддалених від родовища, поселень розвиненого і пізнього Трипілля [70]. Часто макроскопічно схожі на зернотерки плити-рудодробилки і палетки для розтирання фарби. Останні виділені В.І. Маркевичем як підпрямокутні плитки піщанику (15 x 12 – 17 x 15 см), на яких в поглибленнях робочої поверхні збереглися залишки вохра [70].

Роботу на зернотерках і інших «нижніх» плитах проводили округлими кам'яними ростиральниками із сплещеними робочими поверхнями, округлих і циліндричних товкачів і каменів-курантів. Цілий ряд виробів (товкачі, ступки, ковадла, гладильники і так далі) є присутнім на пам'ятниках ситуативно, хоча такий розподіл може бути і результатом виборчого виділення їх в трипільських колекціях. З каменю виготовлялися і прикраси. Наприклад, в Карбунському скарбі присутні прикраси з арагоніту і кістяної бірюзи. Також часто застосовувалася вохра, молочно-білий і рожевий кварц.

Таким чином, морфологічне розмаїття виробів з нерозщепленого каменю Трипілля досить значне та свідчить про розмаїття функцій, які могли виконувати такі вироби. Деякі з них, безумовно, були маркерами високого соціального статусу (скіпетри), решта ж мали утилітарне значення, хоча могли набувати і ситуативного символізму. Так, зернотерки, схоже, асоціювалися з жіночою працею (зображення на посудинах, поховання перекриті зернотерками), а внаслідок характерної пози при роботі з такими знаряддями могли набувати і сексуальних конотацій [11]. Натомість, чоловічий світ – світ шліфованих кам'яних сокир. Високий символізм таких виробів засвідчено присутністю складних у виготовленні «парадних» бойових сокир з орнаментацією з екзотичних порід каменю, проте наврядчи безпосередньо функціональних через замалий діаметр провущини. Від удару в реальних бойових умовах кріплення такої сокири б зламалося.

4.4. Кременеві знахідки на інших поселеннях. Свого часу в межах Савранського району Одеської області та Гайворонського району Кіровоградської області була виявлена низка поселень та артефактів. Більшість знахідок, були виявлені в процесі збору «підйомного матеріалу» місцевими краєзнавцями та під час розвідок фахових археологів. Дослідження цих пам'яток проводиться з 1980 – 2017 років. Так, О.С. Пересунчаком в 1998 – 2015 рр. досліджено ряд поселень етапу В І в долині Південного Буга і його допливів [55 – 59]. Частина з них багата знахідками розщепленого кременю [39, с.296]. Найбагатша колекція, на жаль лише частково опублікована, походить з багаторічних розкопок поселення Березівка [66 – 67].

На Козачому Яру І зібрано перш за все виразну керамічну колекцію. До виробів із кременю належить олівцеподібний нуклеус світло-сірого кольору із вкрапленнями тілесного забарвлення висотою 5,8 см та діаметром основи – 2,5 см. В 2017 році поселення обстежувалося Східно-Подільською експедицією ІА НАНУ під керівництвом В. Рудя. На пам'ятці зібрано невелику кількість ліпної кераміки. Через її сильну фрагментацію форму посуду встановити не

вдається.

В 2010 р. О.С. Пересунчаком зібрана невелика кількість уламків посуду та кременевих відщепів на правому високому березі Південного Бугу на відстані близько 1 км вгору за течією від мосту через Південний Буг в смт. Завалля. Пам'ятка (Козачий Яр II) принесла виключно дуже фрагментований кременевий матеріал. За 500 метрів вгору по течії Південного Бугу від даної пам'ятки були виявлені 3 фрагменти товстостінної ліпної кераміки, ножевидну пластинку розмірами 3,5 x 1,3 см, виготовлену з кременя тілесного кольору, сланцевий розтиральник зі слідами спрацювання, а також фрагмент нижньої частини зернотерки прямокутної форми.

Тополі I – місцезнаходження сабатинівської групи розташоване на відстані біля 600 метрів на північний-схід від західної околиці однойменного села, за 250 метрів від Хашуватського яру. На площі розораного поля розмірами 20 x 50 метрів знайдено 23 фрагменти кераміки та 1 нуклеус темно-сірого кольору зі світлими вкрапленнями. Решта кременевих виробів представлена відщепами. Крім поселень на території Середнього Побужжя виявлені також окремі знахідки, які можуть свідчити про наявність тут нових місцезнаходжень трипільського часу.

Так, поселення Шамраї етапу В I трипільської культури виявлене О.С. Пересунчаком в 1998 році в 2,2 км від мосту через Південний Буг в смт. Завалля. Саме він вказав розташування поселення. Пам'ятка знаходиться під лісовими насадженнями на відносно крутому схилі досить високого берегу Південного Бугу.

Невеликі роботи принесли виразну керамічну колекцію. Матеріали її в цілому характерні для Трипілля В I, та точніше для сабатинівської групи пам'яток. Прикметною рисою є висока частка посуду з домішкою мушлі в тісті. Окремі черепки орнаментовано гребінчастим штампом. Вони за орнаментом, за тістом та за характером обробки поверхні знаходять прямі аналогії в матеріалах раннього етапу середньостогівської культури [29] за Н.С. Котовою (скелянської

культури за Ю.В. Рассамакіним). Крем'яна індустрія нечисленна та невиразна. За матеріалами пам'ятки одержано радіовуглецеву дату за кісткою тварини. Після калібрування вона охоплює проміжок 4330 – 4185 calBC (2 σ). На пам'ятці зібрано кілька патинованих крем'яних виробів: відщепи, кінцевий скребок на відщепі, медіальні перетини пластин. Вони, в цілому, узгоджуються з відомостями стосовно більших колекцій Сабатинівки I та Кам'яного-Завалля I, при цьому навряд чи дозволяють додати якісь особливі риси до характеристики крем'яного комплексу сабатинівської групи пам'яток.

Невеликі збори походять з низки інших пунктів в регіоні: Ташлик, Довгий Яр, Козачий Яр II тощо. Проте, оскільки збори здебільшого здійснювалися на поверхні стверджувати зв'язок виявлених крем'яних виробів з періодом Трипілля В I було б занадто гіпотетичним твердженням. Лише в окремих випадках морфологія виробу дозволяє його однозначну ідентифікацію та віднесення до вище згаданого часового проміжку.

Так, в р. Південний Буг поблизу с. Чемерпіль Гайворонського району свого часу була виявлена кременева сокира, виконана в техніці пікетажу та шліфування. Сокира виконана із кременю темно-сірого кольору та має ширину в районі обушка – 3 см, в області леза – 5,5 см. Загальна довжина складає – 14,5 см, товщина – 0,8 см. Робоча частина виробу заточена та має сліди сколів, можливо в процесі використання. Краї сокири старанно зашліфовані.

Про крем'яні знахідки на пам'ятках етапу В I в глибині Буго-Дніпровського межиріччя є лише досить лапідарна інформація, яка дозволяє стверджувати присутність деяких характерних типів: наконечників стріл з прямою основою, кінцевих скребків на пластинах і так далі, але не більше.

Таким чином, експлуатація різних груп сировинних матеріалів носіями сабатинівської групи пам'яток базувалася на різних стратегіях розщеплення і моделях відбору заготовок під виготовлення знарядь праці. «Імпортна» сировина представлена «дністровським» набором типів виробів. Вони, в

більшості випадків, були доставлені на поселення вже у вигляді пластин, або підготовлених інструментів. Ці речі виготовлялися, скоріш за все, в техніці, зафіксованій на матеріалах Подністер'я. Група предметів з «місцевої» сировини (чисельно більша) надає індустрії архаїчний вид, нагадуючи ранньотрипільські комплекси регіону. «Локальний» кремій широко застосовувався для виробництва утилітарних знарядь, які не вимагали стандартизованої заготовки, але могли бути виготовлені на будь-якому шматку з відповідним краєм. Інструменти, які вимагали стандартизованого леза напередвизначеної форми, робили на «імпортованій» сировині. Мабуть, крем'яний інвентар поселення складався з двох складових – отриманої через систему обміну і виготовленої на місці, у рамках окремих домогосподарств.

ВИСНОВКИ

Отже, на сьогоднішній день не існує узагальнюючих робіт з проблем виробничого інвентарю трипільського населення Середнього Побужжя. Натомість, існує безліч окремих, спеціальних досліджень з окремих тем і проблем і найчастіше розглянутих в рамках одного методичного підходу. Таким чином, постає проблема створення змістовного синтезу з проблематики. Все більш очевидною стає потреба узагальнення точок зору, виявлення їх особливостей, розробки критеріїв порівняння даних, одержаних різними методами.

Так, археологічні роботи представлені здебільшого публікаціями матеріалів розкопок, представляють добре структурований, розроблений за датуванням, технологіями виробництва і географії знахідок матеріал. Історичні огляди первісного часу і життя первісної людини надають, натомість, загальну перспективу розвитку суспільства, інвентар якого вивчається.

Аналіз історіографії проблеми дозволив вписати історію вивчення виробничого інвентарю Трипілля середнього Побужжя до історії дослідження Трипілля в цілому. Так, виділено кілька етапів вивчення трипільсько-кукутенської спільноти. Перший розпочинається від перших польових робіт та триває до чіткого встановлення природи цієї спільноти наприкінці 1930-их рр. По перерві викликаній Другою Світовою війною, масштабні польові дослідження відкривають усе типолого-історичне розмаїття трипільських пам'яток. Але до справді соціологічних реконструкцій вдається перейти лише в середині 1970-их рр, завдяки залученню низки методів природничих дисциплін, перш за все, геомагнітної зйомки та аерофотозйомки. Сучасний етап розпочинається в 2000-их рр. та характеризується поглибленим аналізом структури пам'яток, виходом на реконструкцію складного соціально-ієрархізованого суспільства.

Відповідно до вище викладених етапів розвивалось і польове вивчення Середнього Побужжя. На етапі перших польових досліджень в регіоні працювали В.Б. Антонович, Є. Сіцинський, С.С. Гамченко, П. Харлампович. Усвідомлення типологічного розмаїття Трипілля Побужжя пов'язано з прізвищами М.Л. Макаревича, А.В. Добровольського, О.Ф. Лагодовського, В.М. Даниленка. Концептуалізація особливостей пам'яток середнього етапу Трипілля регіону відбулась завдяки методологічним досягненням третього етапу вивчення Трипілля і було фактично оформлено в концепцію «сабатинівської групи пам'яток» К.К. Черниш до 1982 р. Сучасне поновлення дискусії про таксономічний статус цієї групи у межах культурно-історичної спільноти Трипілля-Кукутені ґрунтується на новітніх досягненнях геомагнітної зйомки площі поселень, радіовуглецевого датування, поглибленого вивчення виробничого інвентарю.

Виробничий інвентар не часто був у фокусі уваги дослідників Трипілля Середнього Побужжя. Розвиток його досліджень відповідає вищевикладеній періодизації історії вивчення Трипілля в цілому. Так само, він проходить крізь етапи знайомства, переважно типологічного аналізу, вивчення з залученням широкої соціально-економічної перспективи (яка реалізовувалась переважно засобами експериментально-трасологічного підходу) та сучасний етап, який характеризується широким застосуванням динамічного технологічного підходу до комплексів виробничого інвентарю.

Процес виготовлення виробничого інвентарю за археологічними джерелами реконструюється на сьогодні шляхом комбінування кількох конкретних методик: петрографії та мінералогії, ремонту, «ментального ремонту», експерименту, трасологічного аналізу, планіграфічного та картографічного вивчення та слугує концептом, необхідним для змістовного поєднання даних, одержаних застосуванням цих методик в єдину історичну інтерпретацію.

Кремінь – сталь давнини, основний матеріал для виготовлення робочих частин знарядь праці впродовж мільйонів років історії людини, в тому числі і в енеоліті. Найпоширеніший метод вивчення крем'яних виробів – типологічний, не отримав достатнього застосування у вивченні пам'яток Трипілля-Кукутені регіону вивчення. Його «роздільна здатність» (здатність фіксувати територіально-хронологічні відмінності) явно менше ніж у дрібних типологій орнаментів керамічного посуду. Тим не менш, оскільки сучасні уявлення про первісної епохи – далеко не тільки послідовність культур, етапів і фаз, дослідження артефактів з розщепленого каменю володіє самостійним значенням – дозволяє звернутися безпосередньо до технологічної, економічної і значною мірою соціальної сфер світу ранніх хліборобів.

Розглянуті комплекси етапу В I Побужжя мають ряд схожих рис :

1. Індустрії орієнтовані на виробництво пластин середньої ширини і широких (12 – 30 мм), сокир і інших подібних виробів (тесел, долот) і біфасіальних наконечників метального озброєння.
2. Для цієї мети, мабуть, застосовується досить різноманітний набір технік сколу, що включає прямий удар, удар через посередник, відтиск, безумовно – в ручній версії, можливо і в посиленому варіанті (відтиску через важіль).
3. У числі формальних типів знарядь переважають скребки, найчастіше кінцеві на пластинах (виключення – Ожеве-Острів).
4. Кількісно співставну з скребками групу складають ножеподібні пластини з ретушю.
5. Виразними серіями представлені «довгі» симетричні перфатори, оформлені напівкрутою ретушю на пластинах.
6. Постійним компонентом комплексів стають знаряддя для рубання з кременю.
7. Наконечники метального озброєння представлені біфасіальними виробами різних типів і розмірів, а не геометричними мікролітами.

Перелічені характеристики виразно відрізняють кременеобробки етапу В І від ранньотрипільської. Остання зберігає своє значення, особливо помітне у комплексі Сабатиніки І, але обмежена виключно розщепленням місцевої сировини найгіршої якості, в той час як вироби з якіснішого імпортного кременю виготовлені цілком у новому наборі технік, охарактеризованому вище.

Ці риси є «ідеальним типом» трипільської кременеобробки цього і наступних етапів, аж до пізнішого. Проте в окремих регіонах і в різноманітних умовах цей «ідеальний тип» реалізовувався по-різному в ході географічного поширення і тимчасового розгортання Трипілля.

Знаряддя праці з шліфованого каменю отримали непропорційно малу увагу під час вивчення сабатинівської групи. У цілому наявна їх добірка налічує біля 40 екземплярів. Атрибуція окремих з них до Трипілля (сокира з Чемерполя) може бути поставлена під сумнів, хоча і є найбільш імовірною.

Крім загальнопоширених різновидів тесел та розтиральників, колекції артефактів сабатинівської групи містять винятково цікаві вироби – зооморфні скіпетри. Ці речі одержали найрізноманітнішу інтерпретацію в науковій спільноті: від дефлораторів до символів влади. У будь-якому разі, незалежно від того, якої з функціональних інтерпретацій дотримуватися, ці унікальні речі фіксують довготривалі та дальні звязки населення півдня Середнього Побужжя з носіями зовсім інших традицій – рухливими скотарями степів.

В цілому індустрія кам'яних виробів сабатинівської групи пам'яток культурного блоку Трипілля-Кукутень постає перед нами як оригінальне явище, яке з одного боку закорінене у ранньотрипільській місцевій традиції, з іншого ж відображає інновації нового часу – Трипілля В І. Відповідно більшість комплексів цих пам'яток можна розглядати як такі, які складаються з двох основних частин – «традиційної», порівняною з матеріалами раннього Трипілля, та «інноваційної», виготовленої з застосуванням нового набору технік: посиленого відтиску, біфасіальної «тонкої» обробки тощо.

Також слід врахувати, що сабатинівська група пам'яток внаслідок своєї географічної позиції відігравала роль «фронтіру» культурного блоку Трипільля-Кукутені, а отже сабатинівці безпосередньо контактували з мешканцями степу. Ця «фронтирна» позиція, безумовно, знайшла свій вираз у складі знахідок на поселеннях півдня Середнього Побужжя, як крем'яних та кам'яних, так і інших – перш за все, керамічних.

Важливим джерелом для встановлення мереж контактів носіїв сабатинівської групи виступає крем'яна сировина застосована ними. Вона окреслює інтенсивні контакти з мешканцями долини Дністра (засвідчені також і знахідками розписної кераміки кукутенського стилю) та з поселеннями Волині. Важливо зазначити, що на той час (середина V тис. до н.е.) Волинь ще не була заселена носіями трипільської культури, а отже волинський кремій мав би мандрувати до поселень трипільців півдня Середнього Побужжя через міжкультурну мережу контактів. Регіон в той час заселяло мисливсько-збиральницьке паранеолітичне населення волинської культури. І справді, на пам'ятках цього культурного аспекту виявлені трипільські імпорти співставні з керамічними колекціями Трипільля В І. Хоча стверджувати, що їх слід пов'язувати саме з носіями сабатинівської групи не можна. Ближче до Волині інтенсивне заселення Трипільля В І функціонувало у долині р. Дністер. Проте, все ж таки, сама наявність волинського кременю на пам'ятках Побужжя вказує на новий, поки що слабо вивчений напрямок культурних зв'язків.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Матеріали з робіт 2012-го року Подільсько-Причорноморської експедиції на Кам'яному-Заваллі I, зберігаються в фондах ОАМ НАНУ за польовим описом.

П. №	№ за п/о	Найменування речі	Матеріал	К-ть	Місце знахідки	Примітки
1	1/1	Скребок	кремінь	1	Кам'яне-Завалля1,ш.1,шт.2	
2	1/2	пластина	кремінь	1	Кам'яне-Завалля1,ш.1,шт.2	
3	1/4	Скребло	кремінь	1	Кам'яне-Завалля1,ш.1,шт.2	
4	1/5	Вістря	кремінь	1	Кам'яне-Завалля1,ш.1,шт.2	
17	1/21	Скол	кремінь	1	Кам'яне-Завалля1,ш.1	
32	1/63	відщеп з ретушню	кремінь	1	Кам'яне-Завалля1,ПМ	
33	1/64	фр-т двобічно обробленого наконечника	кремінь	1	Кам'яне-Завалля1,ПМ	
34	1/65	фр-т пластини з напівкрутою ретушню	кремінь	1	Кам'яне-Завалля1,ПМ	
35	1/66	фр-т пластини з ретушню	кремінь	1	Кам'яне-Завалля1,ПМ	
36	1/67-69	Відщеп	кремінь	3	Кам'яне-Завалля1,ПМ	
42	1/78	скол з леза скребка	кремінь	1	Кам'яне-Завалля1,ПМ	
74	1/141	фр-т сколу	кремінь	1	Кам'яне-Завалля1,ПМ	

П. №	№ за п/о	Найменування речі	Матеріал	К-ть	Місце знахідки	Примітки
75	2/1	Відщеп	кремінь	1	Кам'яне-Завалля, ш.2/1	

Матеріали з робіт 2017-го року Подільсько-Причорноморської експедиції на Кам'яному-Заваллі I, зберігаються в фондах ОАМ НАНУ за польовим описом.

П №	Опис	К-ть	Матеріал	Місце знахідки	Примітки
1	Фр-т стінки ліпного посуду з ритим орн-м	1	кераміка	ПМ	
2	Горілий відщеп	1	кремінь	ПМ	
3	Фр-т стінки ліпного посуду з наліпом	1	кераміка	ПМ	
4	Фр-т вінця ліпного посуду з заглибленим орн-м	1	кераміка	ПМ	
5-7, 9	Фр-т стінки ліпного посуду з заглибленим орн-м	4	кераміка	ПМ	
8	Черепок з нігтьовим відбитком	1	кераміка	ПМ	
10	Розтиральник	1	камінь	геол.зач-ка, низ	
11	Уламок кістки	1	кістка	геол.зач-ка, УГ4	
12	Фр-т стінки ліпного посуду з заглибленим орн-м		кераміка	ПМ	
13-14, 16, 18	Відщеп	4	кремінь	ПМ	
15	Відщеп з ретушшю	1	кремінь	ПМ	
19	Відщеп	1	кремінь	ПМ	
20	Базальна ч-на тонкого біфасу	1	кремінь	ПМ	
21	Фр-т тонкого біфасу	1	кремінь	ПМ	
22	Технологічний скол	1	кремінь	ПМ	

П №	Опис	К-ть	Матеріал	Місце знахідки	Примітки
23-26, 29-30	Відщеп	6	кремінь	ПМ	
27	Пластина	1	кремінь	ПМ	
28	Пластина з зубчатою ретушшю	1	кремінь	ПМ	
31	Дистальна ч-на тонкого біфасу	1	кремінь	ПМ	
32-33	Фр-т ліпного посуду	2	кераміка	геол.зач-ка, УГ2	
34	Фр-т ліпного канельованого піддону	1	кераміка	ПМ	
35	Фр-т стінки посуду з заглибленим орн-том	1	кераміка	ПМ	
36	Фр-т стінки посуду з наліпом	1	кераміка	ПМ	
37	Фр-т гончарної посудини	1	кераміка	ПМ	
38	Тесло	1	камінь	геол.зач-ка	

Матеріали з Кам'яного-Завалля І, які зберігаються в краєзнавчому музеї ЗОШ смт. Завалля, збори різних років, без порядкової нумерації.

№	Група виробів	Всього	%
1	Розщеплені гальки	-	-
2	Нуклеуси	4	1,30 %
3	Нуклеоподібні уламки	2	0,43 %
4	Технологічні сколи	10	5,22 %
	в т.ч. первинні та напівкортифіковані відщепи	1	0,43 %
5	Відщепи	109	47,39%
	в т.ч. з коркою	17	7,39 %
6	Пластини та пластинки	34	14,78 %
	в т.ч. з коркою	6	2,61 %
7	Мікропластини	3	1,30 %
	в т.ч. з коркою	0	0,00 %
8	Лусочки	9	3,91 %
	в т.ч. з коркою	2	0,87 %
9	Уламки	3	1,30 %
	в т.ч. з коркою	0	0,00 %

№	Група виробів	Всього	%
10	Вироби з вторинною обробкою	56	24,35 %
	Разом	230	100,00 %

Література

1. Археология СССР: с древнейших времен до средневековья: у 20 т. / под общ. ред. Б. А. Рыбакова / отв. ред. Массон В. М., Мерперт Н. Я.; ред. кол. Рыбаков Б. А. и др.; Академия наук СССР. Институт Археологии. М.: Наука, 1982. Т. 4. «Энеолит СССР». 369 с.
2. Березанська С. С. Бронзовий вік на Україні. К.: Наукова думка, 1964. 72 с.
3. Бибииков С. М. Древние кремневые выработки в Среднем Поднестровье // Sbornik narodního muzea v Praze. 1966. №1/2. С. 3–7.
4. Бибииков С. Н. О хронологическом заселении памятников Триполья-А и типа Гумельницы (Алдень-II) на юго-западе СССР // VII Междунар. конгресс доисториков и протоисториков: Докл. и сообщ. археологов СССР. М.: Наука, 1966. С. 93–99.
5. Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре // МИА. Москва-Ленинград, 1953. Вып. 38. 460 с.
6. Богаевский Б. Л. Орудия производства и домашние животные Триполья. Ленинград: ОГИЗ, 1937. 334 с.
7. Бондарчук В. Г. Геологія України. К., 1959. С. 251–252.
8. Борзияк И. А. Каменное сырьё для изготовления орудий труда и оружия на этапе неолита-энеолита на юго-западе СССР // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). К., 1991. С. 39–40.
9. Бурдо Н. Б. Антропоморфна теракота трипільської культури // Давня кераміка України. К., 2001. С. 85–86.

10. Бурдо Н. Б. Зброя племен культури Трипільля-Кукутень // Військово-історичний альманах. К., 2001. № 2(3). С. 64–69.
11. Бурдо Н. Б. Історія дослідження проблеми походження Трипільля-Кукутені в світлі нових даних // Археологія. 2003. №4. С. 5–18.
12. Бурдо Н. Б. Место памятников сабатиновского типа в структуре культурного комплекса Кукутень-Триполье // Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесса, 2015. Вып. 13. С. 21–27.
13. Бурдо Н. Б. Населення раннього етапу трипільської культури межиріччя Дністра та Південного Бугу: автореф. дисс. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук : 07.00.04. Київ. 1993. 28 с.
14. Бурдо Н. Б. Новые данные для абсолютной датировки неолита и раннего энеолита на территории Украины // Stratum plus. 2001–2002. № 2. С. 431–446.
15. Бурдо Н. Б. Особенности керамического комплекса Прекукутень – Триполье А и проблема генезиса трипольской культуры // Stratum plus. 2001–2002. № 2. С. 141–163.
16. Бурдо Н. Б. Ранньотрипільські пам'ятки між селами Могильна та Жакчик // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. 1997. № 1. С. 67–71.
17. Бурдо Н. Б. Трипольская эпоха. Электронное издание. Киев, 2013. 48 с.
URL:
https://www.academia.edu/8236409/%D0%A2%D1%80%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D1%8D%D0%BF%D0%BE%D1%85%D0%B0_Trypillian_Age (Дата звернення 22.01.2019)
18. Видейко М. Ю. Жилищно-хозяйственные комплексы поселения Майданецкое и вопросы их интерпретации // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. Тальянки, 1990. С. 115–120.

19. Видейко М. Ю. О составе населения крупного трипольского поселения Майданецкое // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V в. н. э.): Материалы междунар. конф., Кишинев, 10–14 декабря 1990 г. К.: РИО РАМУС, 1991. С. 48–49.
20. Гасюк М. С. Разведки раннетрипольских поселений у с. Могильна // Краткие сообщения института материальной культуры. Ленинград. 1954. Вып. 54. С. 45–67.
21. Гусев С. О. Зв'язки трипільських племен Середнього Побужжя (за матеріалами крем'яної індустрії) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2005. Т.14. С.59 – 66.
22. Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. Вінниця., 1995. 304 с.
23. Даниленко В. М. Дослідження на II Сабатинівському ранньотрипільському поселенні в 1949 р. [Кіровогр. обл.] // Археологические пам'ятки УРСР. 1956. Т. 6. С. 134–144.
24. Даниленко В. М. Дослідження неолітичних пам'яток тна Південному Бузі // Археологія. 1957. Вип. X. С. 36–49.
25. Даниленко В. Н. Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге в 1959-1960 гг. // КСИА АН УССР. 1962. Вып. 12. С. 23–27.
26. Даниленко В. Н. Неолит Побужжя и вопрос о сложении трипольской культуры // Краткие сообщения института археологии академии наук. 1956. С. 3–9.
27. Даниленко В. Н. Неолит территории Украинской ССР. НА ИА АН УССР. Ф. 1955. [Машинопис].
28. Даниленко В. Н. Неолит Украины. Главы древней истории юго-восточной Европы. Киев: Наук. думка, 1969. 257 с.

29. Даниленко В. Н. Энеолит Украины: этноисторическое исследование. Киев: Наукова думка, 1974. 174 с.
30. Даниленко В., Шмаглій М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія. Київ, 1972. Вип. 6. С. 3–20.
31. Дєдов О. В. Ґрунтовий покрив // Середнє Побужжя. Вінниця: Гіпаніс, 2002. С. 82–87.
32. Добровольський А. В. Перше сабатинівське поселення // Археологічні пам'ятки УРСР. 1952. Т.4. С. 78–88.
33. Дудкін В. П. Археометричні дослідження трипільської цивілізації. К., 1998. Вип. 2. С. 7–28.
34. Дудкін В. П. Дослідження трипільської цивілізації методами природничих наук // Трипільська цивілізація у спадщині України. К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. С. 255–260.
35. Енциклопедія трипільської цивілізації / Міністерство культури і мистецтв України; редкол. Л.М. Новохатько (голова) [та ін.]. Київ: Міністерство культури і мистецтв України за підтримки корпорації «ІДС», 2004. Т. 2. 2004. 657 с.
36. Збенович В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению трипольской культуры). Киев: Наук. думка, 1980. 176 с.
37. Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. Киев: Наукова думка, 1989. 222 с.
38. Зиньковская Н. Б. Глиняные черпаки, ковши и ложки из раннетрипольского поселения Александровка // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. К.: Наук. думка, 1978. С. 205–219 с.
39. Кіосак Д., Литвинчук Ю., Пересунчак О. Кам'яне-Завалля 1 – трипільське поселення етапу В І на Півночі Одещини // Древнее Причерноморья. Одесса, 2013. Вып. X. С. 295–299.

40. Конопля В. М. Первісні кремнедобувні шахти Прикарпаття. Кам'янець-Подільський., 1987. С. 4–5.
41. Корінний В. І. Геологічна будова території // Середнє Побужжя. Вінниця: Гіпаніс, 2002. С. 16–28.
42. Корінний В. І. Корисні копалини // Середнє Побужжя. Вінниця: Гіпаніс, 2002. С. 29–35.
43. Корінний В. І. Петрографічні визначення знарядь праці з трипільських поселень Буго-Дністровського межиріччя. К.: Стародавній світ, 2016. С. 246–247.
44. Кошелев И. Н. Памятники Трипольской культуры по данным магнитной разведки. К., 2005. 430 с.
45. Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днестра // Первобытная археология. К., 1989. С.117–132.
46. Круц В. А. Трипольские площадки – результат ритуального сожжения домов. К., 2003. С. 74–76
47. Макаревич М. Л. Клад крем'яних сокир [з с. Кислицького Вінниц. обл.] // Археологія. К., 1964. Т. 16. С. 208–212.
48. Мисютинский В. В. Поселения трипольской культуры в среднем течении р. Южный Буг // Первая Правобережная краеведческая конференция. Кировоград, 1988. С. 20–23.
49. Мовша Т. Г. О некоторых моделях жилищ трипольской культуры // Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея за 1962 г. Одесса. 1964. С. 95–102.
50. Мовша Т. Г. Трипільсько-кукутенська спільність – феномен у стародавній історії Східної Європи. Львів, 1993. Том ССХХV. С. 24–58.
51. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье / Э. Ф. Патокова, В. Г. Петренко, Н. Б. Бурдо, Л. Ю. Полищук; отв. ред. Л. В. Субботин; АН Украинской ССР, Одесский археологический музей. Киев: Наук. думка, 1989. 138 с.

52. Пассек Т. С. Исследования трипольской культуры в УССР за 20 лет // Вестник Древней истории, 1938, № 1 (2). 261–278 с.
53. Пассек Т. С. Периодизация поселений трипольской культуры (III-II тысячелетия до н.э) // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва: Наука, 1949. № 10. 247 с.
54. Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва–Ленинград, 1961. №84. 228 с.
55. Пересунчак О. С. Нові трипільські поселення на Південному Бугі // Земледельцы и скотоводы древней Европы. Киев–Санкт-Петербург, 2012. С. 149-159.
56. Пересунчак О. С. Пам'ятки археології в районі середньої течії р. Південний Буг // Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки. [Електронний ресурс]. Одеса, 2014. Т. 19. Вип. 1. С. 170-178. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_geo_2014_19_1_16 (Дата звернення 03.02.2016).
57. Пересунчак О. С. Пам'ятки археології в середній течії р. Південний Буг // Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Природне середовище Чорноморського регіону за останні 30 тисяч років: від минулого до прогнозування майбутнього», ОНУ ім. І.І. Мечникова 30 січня – 1 лютого 2013 р. Одеса, 2013. С. 78–84.
58. Пересунчак О. С. Пам'ятки археології Гайворонщини // З глибини віків. Нариси та статті з археології Кіровоградщини. Кіровоград: Лисенко В.Ф., 2012. Вип. 1. С. 71–79.
59. Пересунчак О. С. Поселення трипільської культури Тополі // Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесса. 2015. Вып. XIII. С. 155–158.
60. Рудь В. С. Гетьманівка I – трипільське поселення етапу VII на правобережжі Південного Бугу // Магістеріум. Археологічні студії. 2015. Вип. 60. С. 38–44.

61. Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. М.: Изд-во Московского университета, 1971. 175 с.
62. Рындина Н. В. О развитии металлообрабатывающего производства в системе Балкано-Карпатской металлургической провинции // Историческая археология. Традиции и перспективы. М., 1998. С. 202–214.
63. Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. М.: Эдиториал УРСС, 1998. 287 с.
64. Скакун Н. Н., Старкова Е. Г., Самзун А., Матева Б. Бодаки – последняя мастерская на северо-западе Трипольской культуры // Трипільський світ і його сусіди. Збараж., 2001. С. 55.
65. Цвек О. В. Дослідження поселень трипільської культури в басейні Південного Бугу // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. Луцьк., 1993. С. 130–131; Цвек Е. В., Мовчан И. И. Новый производственный комплекс трипольской культуры по добычи и обработке кремня // Развитие культуры в каменном веке. СП., 1997. С. 142–144.
66. Цвек О. В. Релігійні уявлення населення Трипілья // Археологія. Київ, 1993. Вип. 3. С. 74–91.
67. Цвек О. В. Структура східнотрипільської культури // Археологія. К., 1999. №3. С. 28–37.
68. Цибесков В. П. Обряд акротиния в культуре трипольских племен // МАСП. М., 1976. Вып. 8. С. 170–176.
69. Черныш Е. К. Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА. 1967. Вып. 111. С. 60–66.
70. Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. Москва, 1982. С. 165–252.